SRIRANGAM SRI SANKARA GURUKULA SERIES No. 2.

NAYAMAÑJARĪ

BY

ŚRĪMAD APPAYADĪKSITA

EDITED BY

Bharatakalanidhi Vidyasagara, Vidyavacaspati

P. P. SUBRAHMANYA SASTRI B. A. (Oxon,) M. A., (Madras)

Curator, Government Oriental Manuscripts Library, & Professor of Sanskrit & Comparative Philology, Presidency College, Madras.

SRI SANKARAGURUKULAM,

SRIRANGAM.

1941

[Postage Extra.

वेदान्त.

॥ श्रीशंकरगुरुकुलपत्रिका ॥

THE JOURNAL

OF THE

SRI SANKARAGURUKULAM, SRIRANGAM.

Editor: Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana, T. K. Balasubrahmanya Aiyar, B.A., Founder of the Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Literary Adviser: Bharatakalanidhi Vidyasagara, Vidyavacaspati, P. P. Subrahmanya Sastri B.A. (Oxon), M.A., Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras.

The Main features are:

1. The publication of rare and hitherto unpublished works of writers of established reputation on all branches of learning bearing on Hindu Culture and Learning.

2. The reviewing of books and periodicals on current thought.

3. The encouraging of the production of original compositions in Sanskrit by contemporary writers and poets.

Annual Subscription Rs. 6/only.

The Journal is now published Quarterly and has completed three years. If sufficient encouragement is forthcoming it is hoped to convert it into a Bimonthly and even a Monthly.

Back Vols. I, II, III & IV are available at Rs. 6— each volume. Postage extra.

SRIRANGAM SRI SANKARA GURUKULA SERIES No. 2.

MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS SERIES No. 10.

NAYAMAÑJARĪ

BY

ŚRĪMAD APPAYADĪKṢITA

EDITED BY

Vidyasagara Vidyavacaspati

P. P. SUBRAHMANYA SASTRI, B.A. (Oxon), M.A. (Madras),

Curator, Government Oriental Manuscripts Library & Professor of Sanskrit & Comparative Philology, Presidency College, Madras.

SRIRANGAM

SRI VANI VILAS PRESS.

1939.

NOTE.

Sriman Appayya Dikshita, the great Polymath of the sixteenth century A. D. is the reputed author of more than 104 works representative of all branches of knowledge in Sanskrit Language and Literature. He attained the height of his fame by his works on Vedanta. And all the schools of Vedanta have drawn unique and unrivalled works from his pen. Of his Vedanta works, the Caturmatasarasangraha is justly famous for the even-handed justice with which he has expounded the tenets of the four great Schools—Dvaita, Visishtadvaita, Sivadvaita and Advaita in his Nyayamuktavali, Nayamayukhamalika, Nayamanimala and Nayamanjari (which together form the Caturmatasarasangraha).

The Nayamanjari portion has not so far been published elsewhere.

Our Edition of Nayamanjari is based on the single palm-leaf manuscript (Telugu script) available in the Tanjore Sarasvati Mahal Palace Library (No. 7628 of D. C. Volume XIII) There is a paper transcript of the above, available in the Madras Government Oriental Manuscript Library—R. No. 7300.

A detailed Introduction, Table of Contents etc., will be published at the end of the work.

PRESIDENCY COLLEGE,
MADRAS.
Dated: 13—3—1939.

P. P. Subrahmanya Sastri,
Curator, Government Oriental Manuscripts Library,
Madras.

INTRODUCTION

Sri Appayya Dikshita, the polyhistor of the sixteenth century was well known to be a great controversialist in all domains of knowledge. The distinguishing mark of Appayya Dikshita's greatness is his supreme and unassailable presentation of his opponent's point of view in the clearest manner possible. And this is achieved in a preeminently high degree in his famous work Caturmatasara or Caturmatasara-sangraha or Caturmatalesasangraha.

2. Caturmatasara contains, in epitome, in four sections, the four schools of Vedanta—the Dvaita, the Visishtadvaita, the Sivadvaita and the Advaita. The work is in the form of a running commentary in prose and verse on the Brahma-Sutras of Badarayana, treated topically under the several adhikaranas. In this work, Appayya Dikshita interprets each school of Vedanta according to the most ardent expounder of that school, without in the least disclosing his own personal inclination.

3. The composition of the Caturmatasara must have been when Sri Appayya Dikshita was the Court-poet of King Chinna Bomma. The introductory verses of the Caturmatasara are as follows :—

'सर्वेषामपि पूजनी सुमनसामव्याहताज्ञाञ्चिता श्लाघ्यश्लोकपरम्पराधिकरणेष्वासाधितप्रौढिमा ।
एषा मत्कृतिरेधतामनुकलं ब्रह्मप्रतिष्ठापिनी राज्यश्रीरिव चिन्नबोम्मनृपतेराचन्द्रसूर्यं क्षितौ ॥ १ ॥

यन्नानाभाष्यशाखोदितफलविततिः प्रौढनानारसाढ्या यस्मिन् मूले निरूढं फलमधिकतरं स्वादुनाद्य लभ्यम् ।
यस्य प्रेक्षैव देहद्वयतदनुगतप्रत्यगर्तौ विविङ्क्ते सूत्रात्मा पारिजातः सकलमभिमतं मह्यमर्थं स दद्यात् ॥ २ ॥

आनन्दतीर्थमुनिलक्ष्मणदेशिकेन्द्रश्रीकण्ठयोगिपदवीरदवीयसीर्नः ।
आचार्यपादसरणिं च विविच्य बोद्धुं संगृह्यते मतचतुष्टयसारलेशः ॥ ३ ॥

4. In some places, the Caturmatasara is referred to as Adhikaranasarasangraha also. (See colophons at the end of the printed edition of the Nayamanimala appended to the Sivarkamanidipika edited by Halasyanatha Sastri.) In the list of works of the Dikshita in page 10 of the Introduction to the Sivadvaitanirnaya edited by S. S. Suryanarayana Sastri, (University of Madras) we come across three titles–Adhikaranamala, Adhikaransaravali and Adhikarakuncika. The learned editor adds that the Adhikaranamala might be identical with the Mimamsavisayasangrahadipika—And a work by the latter name has been edited by Dr. T. R. Chintamani and Pandit T. V. Ramachandra Dikshitar in pages 319 to 334 of the Journal of Oriental Research, Madras, Volume IX 1935. This latter work does not deserve the name Adhikaranamala as the treatment of Purvamimamsa herein is by Adhyayas and

Padas and not at all by Adhikaranas. Besides, the above work Purvamimamsa-vishayasangrahadipika, is not an independent work of Appayya Dikshita as the learned editors would have us believe. It is indeed an integral part of the introductory portion of the Sivarkamanidipika of Appayya Dikshita (see page 72–78 of the printed edition of the work—Kumbakonam 1918). The titles Adhikarana Saravali and the Adhikaranamala seem to indicate more explicitly the Caturmatasarasangraha of Appayya Dikshita.

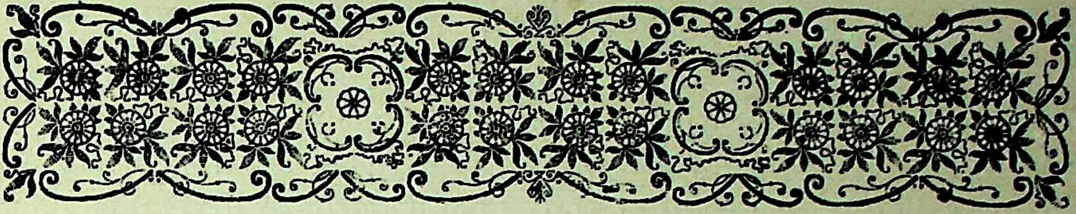
5. It is difficult to lay down definitely whether Appayya Dikshita favours the Sivadvaita of Srikantha or the Advaita of Sankara. On both, he has written standard works–the Sivarkamanidipika on Srikantha Bhashya and the Parimala on the Bhashya-Bhamati-Kalpataru. But his opposition to the Dvaita and Visishtadvaita systems is quite pronounced and very definite. His Madhvatantramukhamardana is a highly provocative work criticising the tenets of the Dvaita school in unmistakable terms. In his Ramanujasringabhanga, he controverts the doctrines of Ramanuja with a thoroughness all his own. That such an uncompromising critic should have also written works like the Nyayamuktavali and Nayamayukhamalika which portray the respective systems even better than its own adherents, is proof positive of the genius of the Dikshita who certainly can hold his own and at the same time expound his opponents' point of view in the most unprejudiced and authoritative manner.

6. Each of the sections of the Caturmatasara is known by an individualistic name also. The section on Dvaita is termed Nyayamuktavali and is reported to have been published at Belgaum. The second section is on Ramanuja's system and is called Nayamayukhamalika. It was published at Kumbakonam in 1915; the third section is on Srikantha's system and is called Nayamanimala. It was published by Halasyanatha Sastri from Kumbakonam in 1908. The fourth section is an exposition of Sankara's Advaita system and is called Nayamanjari. It is now published for the first time from a single Ms. belonging to the Tanjore Palace Saraswati Mahal Library, (a transcript of which is now available at the Government Oriental Mss. Library, Madras R. No. 7300).

7. The Nayamanjari is composed fully in verse, each adhikarana of the Brahmasutra being represented by at least two slokas, one putting forth the Purvapaksha and the other the Siddhanta. Sankara's view is closely adhered to and succinctly explained. The distinguishing merit of the Nayamanjari lies in the 386 stanzas of the work being composed in more than 182 different metres, many of which are rare and not easily met with even in standard works. An Alphabetical list of the metres employed is also appended.

Govt. Oriental Mss. Library,
Madras 9—11—1941.

P. P. Subrahmanya Sastri.

॥ श्रीः ॥

श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचितायाः नवमञ्जर्याः

॥ प्रस्तावना ॥

अयि महीमण्डलमण्डनायमानमहनीयगुणगणाः, निरवधिकसारस्वतसुधापयोधिलहरीविहरणपरायणाः सुधीजनधुरीणाः ! न खल्विदमविदितं नाम स्यात्तत्रभवतां, यदिह वैरिञ्चे प्रपञ्चे सुखप्रेप्सया दुःखपरिजिहीर्षया च समेऽपि खल्वमी प्राणभृतः प्रवर्तन्त इति । प्रवर्तमानाश्च खल्विमे स्वबुद्ध्यैव किमपि किमपि तत्साधनमनुमिमानाः तादृक्साधनसहस्रसंपादनेनापि स्वेप्सितं फलमलभमानाः विषयमृगतृष्णिकास्वेव बहुधा बम्भ्रम्यमाणाः आयासमात्रपर्यवसितसकलकर्माणः परःसहस्रैर्दुःखजालैराहतमर्माणः कुत्राप्यलब्धशर्माणश्च सन्तः कथमपि कीटनाशं नश्यन्त्येवेति च । केचित्तु पुनः प्राक्तनबहुजननसमासादितसद्वासनाद्रढिमानः समाश्रितसदसद्विवेकगरिमाणश्च परिणतप्रज्ञाः पुरुषप्रवराः स्वबुद्धिमात्रपरिकल्पितसाधनानां स्वसमीहितसुखसंपादनानौपयिकतां अन्वयव्यतिरेकाभ्यां बोधं बोधं अलौकिकं किमपि तत्साधनं स्यादेवेति संभाव्य तद्बोधकं प्रमाणं किं नु नाम स्यादिति सुनिपुणमन्विष्यन्ति । तादृशान् सफलजन्मनः पुरुषधौरेयानधिकृत्यैव तत्तदधिकारानुरूपं कर्मोपासनज्ञानाख्यकाण्डत्रितयमण्डिता प्रववृते भगवती श्रुतिः । तस्याश्च यथायथमाशयमवगन्तुं न तावदैदंयुगीनाः प्रभविष्यन्तीति पर्यालोच्यैव महामुनिर्जैमिनिः सहस्राधिकरणपरिकर्मितां कर्मकाण्डविचारात्मिकां द्वादशलक्षणीं मीमांसां प्रणिनाय । तथा संकर्षनाम्ना प्रथितां परिशिष्टधर्मजिज्ञासारूपां चतुर्लक्षणीमपि संजग्रन्थ । अवशिष्टयोरुपासनाज्ञानकाण्डयोरैदंपर्यमवबोधयितुमेव भगवान्बादरायणो द्विनवत्युत्तरशताधिकरणात्मिकां चतुर्लक्षणीं ब्रह्ममीमांसां उपनिबबन्ध । तदित्थं जैमिनिकृतषोडशलक्षण्या सह व्यासकृतचतुर्लक्षण्याः समावेशने विंशतिलक्षणी मीमांसा पर्यवस्यति ॥

अस्याश्च विंशतिलक्षण्याः एकशास्त्रत्वं वा भिन्नशास्त्रत्वं वा इति विचिकित्सायां केचित् प्रथमां कोटिमवलम्ब्यैव स्वसिद्धान्तं समर्थयन्ति । तथा हि— अधीतसकलसाङ्गस्वाध्यायानामेव वेदार्थविचारे अधिकार इति हि सर्वसंप्रतिपन्नोऽयमर्थः । न हि मूलग्रन्थपरिशीलनमन्तरा व्याख्या-

गतविचारधारा क्वचिदास्पदं लभेत । विचाररूपपूर्वोत्तरमीमांसात्मकविंशतिलक्षण्याश्च मूलं सर्वप्रमाणमूर्धाभिषिक्ता सोपनिषत्का भगवती श्रुतिरेव । अत एव हि खलु अधुनाऽवधि वेदाध्येतारः सर्वे सोपनिषत्कां समग्रां तत्तच्छाखां अधीत्यैव स्वाध्यायं परिसमाप्तं मन्यन्ते । अन्यथा हि कर्मविचारात्मकषोडशलक्षण्याः मूलभूतां कर्मकाण्डात्मिकां श्रुतिमेव उपनिषद्वर्जं अधीयीरन्नध्येतारः, उपनिषद्विचारात्मकशास्त्रस्य हि तन्मतरीत्या भिन्नप्रस्थानतया तन्मूलभूतानां उपनिषदां अध्ययनस्य तदानीमप्राप्तावसरत्वादिति । न हि पाणिनीयव्याकरणमध्येष्यमाणः प्रेक्षावान् तच्छास्त्रमूलभूतपाणिनीयसूत्राणीव तत्कालानुपस्थितस्वानुद्दिष्टयोगशास्त्रमूलभूतयोगसूत्राण्यपि तदात्व एव स्वयमधीयीत । अधीयानो वा न हि साफल्यमश्नुवीत । योगशास्त्रविचारस्य तदानीमप्राप्तावसरत्वात् । तथैव तुल्ययुक्त्या पूर्वमीमांसामूलभूतकर्मकाण्डात्मकवेदभागाध्ययनस्य तदर्थविचारमात्रप्रयुक्तत्वादुपनिषदर्थविचारस्य च तदानीमप्राप्तावसरतया तादृगुपनिषद्भागाध्ययनमेव तदा न कर्तव्यं स्यात् । तदित्थं विंशतिलक्षण्याः एकपुरुषाध्येतव्यताप्रयुक्तमेकशास्त्रत्वं दुर्निवारमेव । यदि हि पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भिन्नशास्त्रता स्यात् तर्हि पूर्वमीमांसामूलभूतकर्मकाण्डाध्ययनमेकेन कर्तव्यं स्यात्, उत्तरमीमांसामूलभूतज्ञानकाण्डात्मकोपनिषद्भागाध्ययनमपरेण च कर्तव्यं स्यात् । न तु तथा दृश्यते । न खलु तादृशः कश्चिदध्येता वा अध्यापयिता वा क्वचिदुपलभ्यते, यः किल उपनिषद्वर्जं अपरानेव वेदभागानधीयीत अध्यापयेद्वा । तस्मात् सोपनिषत्कसमस्तवेदस्यैव सर्वत्र अधीयमानत्वान्यथानुपपत्त्या तावदर्थविचारात्मिका विंशतिलक्षणी मीमांसा एकमेव शास्त्रमिति निश्चीयते ॥

तर्हि 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति च भिन्नशास्त्रतासूचकं प्रतिज्ञावैलक्षण्यं शास्त्रारम्भे कथमुपपद्यते इति चेत् , अत्र वदन्ति । न हि प्रतिज्ञावैलक्षण्यमात्रं शास्त्रभेदे प्रयोजकं, महाप्रतिज्ञावैलक्षण्यस्यैव शास्त्रभेदप्रयोजकत्वात् । अवान्तरविषयभेदनिरूपणार्थमपि अथातःशब्दयोः प्रयोगदर्शनेन 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यस्य अवान्तरप्रतिज्ञात्वेऽपि बाधकाभावात् । अत एव तृतीयाध्यायारम्भे 'अथातः शेषलक्षणम्' इति सूत्रं अवान्तरप्रतिज्ञापरतया समयोजि । 'द्विलक्षण्याः परं शिष्टं यावत्किंचन लक्षणम् । तत्सर्वं वक्तुमारब्धमथातः शेषलक्षणम् ॥' इति हि तद्विवरणं दृश्यते । इत्थमेव 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' इत्यादिकमपि अवान्तरप्रतिज्ञापरं सूत्रजातं भूयसा प्रवृत्तमिति नेयमदृष्टचरी रीतिः । तथैव तुल्ययुक्त्या 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यपि प्रतिज्ञा अवान्तरार्थविषयिणी कुतो नाम न स्यात् ? अतः प्रतिज्ञावैलक्षण्यं न शास्त्रभेदे तावत्प्रयोजकं स्यात् ॥

ननु माऽस्तु प्रतिज्ञावैलक्षण्यं तत्र प्रयोजकं; कर्तृभेदस्तु शास्त्रभेदे प्रयोजकः स्यादेव । न च कादम्बर्यादिषु कर्तृभेदेऽपि ग्रन्थैक्यमेव दृष्टमिति तथैव व्यासजैमिनिरूपकर्तृभेदेऽपि एकग्रन्थत्वमत्राप्यस्तु इति वाच्यम्, कादम्बर्यादिषु ग्रन्थकर्तुस्तत्परिशिष्टकर्तुश्च विरुद्धसिद्धान्ताभिनिवेशाभावात् । इह तु जैमिनिव्यासयोर्विरुद्धसिद्धान्ताभिनिवेशित्वं स्फुटतरमुपलक्ष्यते । तथा हि— 'शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः' इति सूत्रे कर्मशेषभूतस्य कर्त्रात्मन एवाङ्गीकारेण

अकर्तृब्रह्मस्वरूपमेव जैमिनिरपलपतीत्यवगम्यते। व्यासाचार्यस्तु 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्' इति सूत्रानुसारेण अकर्मशेषं स्वतन्त्रं च ब्रह्मस्वरूपमङ्गीकरोतीत्येव प्रतीयते। तथा 'परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि' इति सूत्रेण जैमिनिना संन्यासापलापे कृते 'अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः' इति सूत्रेण व्यासाचार्यस्तमङ्गीकरोति। ततश्च ब्रह्मसंन्यासापलापितदङ्गीकर्तृभ्यां जैमिनिव्यासाचार्याभ्यां प्रणीतयोर्ग्रन्थयोः कथमेकप्रबन्धता स्यादिति चेत्, अत्र वदन्ति—विरुद्धमताभिनिविष्टपुरुषप्रणीतत्वमात्रेण नैकप्रबन्धतायां कश्चन विरोधः स्यात्। विरुद्धसिद्धान्ताभिनिवेशिनामपि कस्मिंश्चित्सन्दर्भे केनापि निमित्तेन समयबन्धपूर्वकं एकग्रन्थनिर्मातृत्वस्यापि संभवात्। दृश्यते हि वामनजयादित्ययोः विरुद्धसिद्धान्ताभिनिवेशित्वेऽपि काशिकाख्यैकनिबन्धनिर्मातृत्वम्॥

ननु वामनजयादित्ययोः विरुद्धसिद्धान्ताभिनिवेशित्वेऽपि तत्कृतनिबन्धे न तावत् दृश्यते विरोधः; पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तु सिद्धान्तांशेऽपि भूयान् विरोधो दृश्यत एव। तथा हि– जैमिनिना 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' इति सूत्रेण अक्रियार्थकवाक्यानां अप्रामाण्यमाशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति सूत्रेण तादृशवाक्यानां विधिस्तावकत्वेन विधिशेषतां प्रापय्य तत्प्रामाण्यं समर्थितम्। भगवता व्यासेन तु 'शास्त्रयोनित्वात्' इति सूत्रेण अक्रियार्थस्यापि ब्रह्मणः वेदैकगम्यत्वप्रतिपादनेन तादृशसिद्धवस्तुबोधकवाक्यानामपि प्रामाण्यं उररीकृतम्। 'तत्तु समन्वयात्' इति सूत्रेण च विधिशेषत्ववादं प्रतिक्षिप्य अक्रियार्थस्यापि ब्रह्मणः स्वातन्त्र्येणैव शास्त्रप्रमाणकत्वं प्रतिष्ठापितम्। इत्थमेव पूर्वतन्त्रे जैमिनिना 'देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्' इति सूत्रेण देवतानिराकरणेऽपि ब्रह्ममीमांसायाम् 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' इति सूत्रेण मन्त्रार्थवादादिप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या देवताविग्रहादिसत्त्वमपि सोपपत्तिकमेव समर्थ्यते। ब्रह्मसंन्यासस्वीकारतदपलापौ तु पूर्वमेव प्रतिपादितौ। तथा च निबन्धतोऽपि तत्र तत्र दृश्यमानं विरोधजातं कथमिव परिहरेथाः इति चेत्, अत्रायमस्त्युपायस्तत्परिहरणे। 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति हि प्रतिज्ञा विंशतिलक्षणीसाधारणी इत्येवाङ्गीकुर्मः। तेन हि अध्ययनगृहीतस्य सोपनिषत्कस्य कृत्स्नस्यैव वेदस्य अर्थविचारः प्रतिज्ञातो भवति। अत्र हि अथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमभिधीयते। अतःशब्देन च कृत्स्नस्य वेदराशेर्विवक्षितार्थत्वमुच्यते। तदानुगुण्येन च धर्मशब्दः कृत्स्नवेदार्थपरः इत्येव अवसीयते। कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तरं कृत्स्नवेदार्थविचारकर्तव्यता हि औचित्येन प्राप्तावसरा स्यात्। ततश्च कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तरं तस्य विवक्षितार्थकत्वात् तादृशवेदार्थविचारः कर्तव्यः इति सूत्रार्थः फलति। ततश्च यो यो वेदविवक्षितार्थः स स विचारणीयः इति सिद्धौ तुल्ययुक्त्या ब्रह्मणोऽपि वेदार्थतया तद्विचारोऽपि अनयैव प्रतिज्ञया क्रोडीकरिष्यते। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति द्वितीयसूत्रेऽपि चोदनाशब्देन अज्ञातज्ञापकसकलवेदवाक्यानामपि परामर्शात् ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानामपि प्रामाण्यं दुरपह्नवमेव। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रमपि 'अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा' इतिवत् अवान्तरप्रतिज्ञारूपतयाऽपि योजयितुं शक्यमेव। इत्थं विंशतिलक्षण्याः एकशास्त्रत्वाङ्गीकारे सत्येव अधीतकृत्स्नवेदाः पुरुष-

धौरेयाः तदर्थविचारे प्रवर्तेरन् । अन्यथा ब्रह्ममीमांसायाः शास्त्रान्तरत्वे ब्रह्मविचारैषिणामस्माकं किं कर्मकाण्डाध्ययनेन इति कर्मकाण्डाध्ययनमवधूय उपनिषदध्ययनमात्रे प्रवर्तेरन् । तथा च कालक्रमेण अध्ययनसंप्रदायस्यैव उच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । तत्परिहाराय कृत्स्नवेदाध्येतुरेव वेदार्थसामान्यविचारे अधिकारः इति नियम एव वेदप्रामाण्यवादिभिरास्थेयः, अन्यथा स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति विधिवाक्यस्यैव अननुष्ठापकत्वलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ॥

विंशतिलक्षण्याः एकशास्त्रत्वस्वीकारे तु सर्वमिदं संगतं भवतीति तत्स्वीकारे औचित्यावर्जिते निर्णीते च सति तन्निर्मात्रोर्वा निबन्धयोर्वा क्वाचित्कः कश्चिदाशयविरोधो दृश्यते चेत् सोऽपि यथाकथंचिदविरोधसमर्थनद्वारा परिहरणीय एव । अत एव हि पशुहिंसायाः पुरुषदोषावहत्वेऽपि क्रतूपकारकतया महाफलप्राप्तिहेतुत्वेन तत्र प्रवर्तमाना याज्ञिकाः तादृशमल्पीयांसं दोषं सहमाना एव ज्योतिष्टोमादौ प्रयतन्ते । अत एवाहुर्वाचस्पतिमिश्राः— 'मृष्यन्ते हि पुण्यसंभारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्' इत्यादि, 'हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्च उपकरिष्यति' इति च । तथा प्रकृतेऽपि व्यासजैमिनिवचनयोः क्वाचित्कविरोधे सत्यपि पूर्वोक्तमहाफलपरिपालनाय सोऽपि सह्य एव । तदविरोधोऽपि कथंचिदुपपादनीय एव । न चानयोरविरोध एव सर्वथा दुरुपपाद इति शङ्क्यं, तस्यापि कथंचिदुपपादनसंभवात् ॥

तथा हि– जैमिनिमुनेः जीवातिरिक्तब्रह्मस्वरूपापलापे वा तज्ज्ञानाङ्गभूतसंन्यासनिराकरणे वा न तात्पर्यम्, परं तु अधिकारिभेदेन तदुभयव्यवस्थापन एव । कर्माधिकारिणां हि अकर्तृब्रह्मात्मत्वावगमे कर्मप्रवृत्तिरेव कुण्ठिता स्यात् । अत एवाह स्म भगवान् भाष्यकारः 'शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वा आत्मनः परलोकसंबन्धं अधिक्रियते, तथाऽपि न वेदान्तवेद्यं अशनायाद्यतीतं अपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदं असंसारि आत्मतत्त्वं अधिकारे अपेक्ष्यते अनुपयोगात् अधिकारविरोधाच्च' इति । तथा च कर्माधिकारिणामपि अकर्त्रात्मज्ञाने सति कर्ममार्ग एव व्युच्छिन्नः स्यादित्यालोच्यैव जैमिनिः तादृशमन्दाधिकारिणामनुजिघृक्षया स्वानभिमतमपि ब्रह्मनास्तिकत्वमभिनिनाय, कर्तारमेवात्मानमुपदिदेश; मन्दाधिकारिणां हि मुख्याधिकारियोग्यमात्मतत्त्वोपदेशकरणं अनर्थायैव कल्पेतेति । अत एवाहुरभियुक्ताः— 'अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् । महानरकजालेषु तेन वै स प्रवेशितः ॥' इति । 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।' इति च । इत्थं ब्रह्मज्ञानानधिकारिणां अविशुद्धचित्तानां अज्ञानतो वा आलस्यतो वा संन्यासधर्मं जिघृक्षतां उभयतो भ्रंशो मा भूदित्यभिप्रेत्यैव संन्यासमेव सर्वात्मना स्वयमपललाप । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति हि मन्दाधिकारिणं प्रति मातेव श्रुतिरुपदिशति । तर्हि वस्तुतः अकर्त्रात्मसत्त्वं जैमिनिरङ्गीकरोतीत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् तदिदं तदीयवार्तिककृतैव स्फुटतरं निरटङ्कि । तथा चाह वार्तिककारः— 'इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥' इति । वार्तिककारो ह्येवमभिप्रैति—जैमिनिना-

क्रियमाणं कर्त्रात्मप्रतिपादनं सर्वं देहात्मवादक्षणिकात्मवादादिनास्तिकवादनिराचिकीर्षयैव प्रावर्तिष्ट। आत्मयाथात्म्यज्ञानं तु उपनिषदर्थविचारात्मकशास्त्रभागेनैव तदधिकारिणं प्रति प्रक्रंस्यत इति 'किमार्द्रकवणिजो बहित्रचिन्तया' इति न्यायेन कर्मकाण्डविचारसंदर्भे तन्निरूपणं अप्राप्तावसरमेवेति ॥

ननु तर्हि विंशतिलक्षण्यात्मकेऽस्मिन्नेकशास्त्रे किमधिकारिणो नानाविधा भवन्ति? एकस्मिन् हि शास्त्रे एकरूप एवाधिकारी वक्तव्य इति हि शास्त्रविदां समयः। तथा च यो यः अधीतसकलसाङ्गस्वाध्यायः स सर्वोऽपि कृत्स्नशास्त्रविचारेऽप्यधिकृत इत्येव वक्तव्यतया तदन्तर्गतज्ञानकाण्डविचाराधिकारी ततो भिन्न इति कथमिदं संगतं स्यादेकशास्त्रतावादे इति चेत्, नायं दोषः; औत्सर्गिकतया अधीतसकलस्वाध्याय एव विंशतिलक्षण्यात्मकेऽस्मिन शास्त्रे अधिकारी इति तु सत्यमङ्गीकुर्मः, तथाऽपि नित्यानित्यविवेकादिसाधनचतुष्टयसंपत्तिरपि यत्र अधिकतया वर्तते तस्यैव उपनिषदर्थविचारे मुख्याधिकारित्वमिति विशेषनियमाङ्गीकारे को नामात्र दोषः प्रादुःष्यात्? अयमेवात्र दोषः, यत् एकस्मिन्नेव शास्त्रे नानाधिकारिकल्पनं इति चेत्, तदिदं भवतामपि अवर्जनीयमेवेति न दोषकोटिमनुप्रवेष्टुमीष्टे; एकस्मिन्नेव शास्त्रे अधिकारितारतम्यानुसारेण तत्त्वबोधनप्रक्रियायाः भिन्नशास्त्रतावादेऽपि भूयिष्ठमुपलम्भात्। अत एव हि भगवान् बादरायणः 'भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्' इति सूत्रे भोक्तृभोग्यादीनामविभागप्राप्तिदोषपरिहारावसरे 'स्याल्लोकवत्' इति सूत्रांशेन समुद्रफेनवीचीतरङ्गदृष्टान्तमवलम्ब्य परिणामवादानुसारेणैव प्रागुक्तामापत्तिं परिजहार। स चायं परिहारो मन्दाधिकारिविषय इत्येवाभिसंधायैव पुनश्च मुख्याधिकारिविषये विवर्तवादसिद्धान्तमवलम्ब्यैव 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यादिना तामेनामापत्तिं परिजह्रे। तदिदं भाष्यकारैरेव स्फुटीकृतम् 'अभ्युपगम्य चेमं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितः, न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति' इत्यादिना। तथा च एकस्मिन्नेव शास्त्रे एकस्या एवाशङ्कायाः परिहारावसरे मन्दाधिकारिणं प्रति परिणामवादेन, मुख्याधिकारिणं प्रति विवर्तवादेन च, परिहारसरणिः प्रादर्शीति एकस्मिन्नेव शास्त्रे अधिकारिभेदाश्रयणं भिन्नशास्त्रतावादिनामपि अवर्जनीयमेव। अत एवाहुः सर्वज्ञात्मश्रीचरणाः— 'कृपणधीः परिणाममुदीक्षते क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्तताम्' इति। ततश्च अधीतसाङ्गस्वाध्यायानां अधिकारिणां सामान्यतः एकरूपत्वेऽपि विवेकित्वविरक्तत्वादिविशेषधर्मसमावेशेन अधिकारिषु दृश्यमानोऽवान्तरभेदो न सामान्यनियमं विरुणद्धि इत्येव सर्वैरङ्गीकर्तव्यतया वार्तिककृतो वेदान्तविचाराधिकारिणां पृथक्करणं विंशतिलक्षण्याः न भिन्नशास्त्रतामापादयितुमलम्। अन्यथा भोक्त्रापत्तिसूत्रे तदनन्यत्वसूत्रे च अधिकारिभेदमवलम्ब्य परिहारकरणात् वेदान्तशास्त्रस्यापि भिन्नशास्त्रतापातादिति ॥

अपि च देवताविग्रहादिकमपि जैमिनिमुनेः नात्यन्तमनभिमतमिति तदीयैरेव वचनैरुन्नीयते। 'न देवानां देवतान्तराभावात्' इति हि वचनेन देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपे यागे देवतानां नास्त्यधिकारः स्वोद्देश्यदेवतान्तराभावात् इति कर्मणि देवानामधिकारमपवदता जैमिनिना देवतानां विग्रहवत्त्वमर्थात्स्वीकृतमेवेत्यनुमीयते। अन्यथा देवतानां विग्रहवत्त्वाभावरूपहेतुनैव

अधिकाराभावे उपपादयितुं शक्ये किमिति देवतान्तराभावो हेतूकरणीयः स्यादिति । तथा च 'देवता वा प्रयोजयेत्' इत्याद्यधिकरणं अपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकं न देवता, उद्देश्यकारकत्वेन तस्या उपसर्जनत्वादित्येवंपरतया नेतव्यमिति नायमपि विरोधः शास्त्रभेदप्रयोजकः ॥

किं च, अक्रियार्थानामानर्थक्यवादिनो जैमिनेः, सिद्धपदार्थब्रह्मणो वेदैकमेयत्वं ब्रुवतो व्यासाचार्यस्य च, योऽयं विरोधः प्रागुद्भावि सोऽपि सुपरिहर एव । जैमिनिः खलु 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादिविधिवाक्यसमभिव्याहृतानां 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्याद्यर्थवादवाक्यानामेव सिद्धार्थपरतया भासमानानामप्रामाण्यमाशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इति सूत्रेण तेषामेव विधेयस्तावकतया प्रामाण्यं प्रतिपादयतीति नैतत् ब्रह्मणः शास्त्रैकमेयत्वसमर्थकाभ्याम् 'शास्त्रयोनित्वात्' 'तत्तु समन्वयात्' इति सूत्राभ्यां विरुध्यते । अनधिगताबाधितप्रयोजनवदर्थबोधकानां वेदान्तानां अर्थवादविलक्षणत्वेन तत्र आनर्थक्यशङ्काऽनवकाशात् । तदित्थं विंशतिलक्षण्या एकशास्त्रत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् भिन्नशास्त्रताकल्पनं तत्र न शोभनम् ॥

सिद्धे चैकशास्त्रत्वे तदधिकारिणोऽप्येकत्वमर्थसिद्धमेव । तथा च पूर्वोत्तरमीमांसयोरेककर्तृकत्वे सिद्धे युगपदेव तयोरध्ययनस्य कर्तुमशक्यतया कश्चन क्रमः कल्पनीयः । ततश्च यथा अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति इत्यत्र पूर्वं यवागूपाकः ततोऽग्निहोत्रहोमः इति आर्थिकः कश्चन क्रमः समाश्रीयते, यवागूपाकं विना द्रव्यासिद्ध्या हामस्यैव अनिष्पत्तेः, तथा उत्तरमीमांसायाः पूर्वमीमांसासापेक्षत्वात् पूर्वमीमांसैव प्रथममध्येतव्या, ततःपरमेवोत्तरमीमांसा इति क्रमः प्राप्नोति । तथा वेदपाठक्रमेणैव तदर्थविचारक्रमस्यापि न्यायतः प्राप्तत्वात् पूर्वोक्तरीत्यैव क्रमसमाश्रयणं युक्तम् । तस्मात् विंशतिलक्षणीं मीमांसां अधिजिगीषुणा अधिकारिणा कर्मविचारं परिसमाप्य ततःपरमेव ब्रह्मविचारः करणीय इति क्रमकल्पने विरोधाभावात् विंशतिलक्षण्या एकशास्त्रत्वमव्याहतमेवेति ॥

अत्रोच्यते– विंशतिलक्षणी मीमांसा यदि एकशास्त्रं स्यात् तर्हि 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य 'अनावृत्तिः शब्दात्' इत्यन्तं एकं वाक्यं इत्येव वक्तव्यं स्यात् । तत्तु न संभवति, अर्थैकत्वाभावात् । अर्थैकत्वं हि एकवाक्यतायां प्रयोजकमिति निर्णीतं पूर्वतन्त्रे 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति सूत्रेण । अत्र च भूयानर्थभेद एव संलक्ष्यते । तथा हि— अर्थशब्दोऽयं यदि प्रयोजनपरः, यदि वा प्रतिपाद्यवस्तुपरः उभयथाऽपि तद्भेदो दृश्यत एव पूर्वोत्तरमीमांसयोः । धर्मजिज्ञासायाः प्रयोजनं अनित्यमभ्युदयरूपमेव ; ब्रह्मजिज्ञासायास्तु नित्यं निःश्रेयसमिति फलतो भेदः । तथा जिज्ञास्यधर्मस्य पुरुषव्यापारनिष्पाद्यतया अनित्यत्वात् ब्रह्मणस्तु अपुरुषतन्त्रतया नित्यत्वाच्च विषयतोऽप्यस्ति भूयान्भेदः । तथा अधिकारिभेदोऽपि स्पष्ट एव, अर्थित्वसमर्थत्वादेरेव कर्माधिकारप्रयोजकत्वात् विवेकवैराग्यशमदमादेरेव ब्रह्मविद्याधिकारप्रयोजकत्वात् । तदित्थं भूयो भेदे विद्यमानेऽपि कथमल्पीयसा युक्तिशकलेन तदेकशास्त्रत्वं वक्तुमुचितम्? अर्थभेदो ह्ययं वाक्यभेदप्रयोजकः सन् एकवाक्यताभङ्गेन शास्त्रमपि भिनत्तीत्येव कल्पनीयत्वात् । न च कर्मब्रह्मरूपावान्तरार्थभेदे सत्यपि वेदार्थत्वेन तयोरेकरूपत्वात् एकवाक्यतानिर्वाहः स्यादेवेति वाच्यं, तादृशैकवाक्यताग्राहकप्रमाणाभावात् ॥

तथा विंशतिलक्षण्या एकशास्त्रतानिर्वाहाय 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यत्र चोदनापदस्य अज्ञातज्ञापकवाक्यमात्रपरत्वं यदुक्तं तदपि न समञ्जसम्, 'चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचकः' इति विधिपदसमानार्थकतयैव तस्य अभियुक्तैर्व्यवहारात्। विधिपदस्य च कार्यपरतायाः सर्वसंप्रतिपन्नत्वात्। ततश्च चोदनासूत्रानुसारेण प्रथमसूत्रस्थधर्मशब्दस्य ज्योतिष्टोमादिपरत्वनिर्णयात् तस्य ब्रह्मसाधारणवेदार्थपरत्वाङ्गीकारो निर्युक्तिक एव। यच्चोक्तम् 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' इत्यादिसूत्रं अर्थवादवाक्यमात्रविषयकमेवेति तदपि न विचारसहम्, अक्रियार्थानां इति पदस्य वेदान्तर्गतसिद्धवस्तुप्रतिपादककृत्स्नवाक्यसाधारणताया एव न्यायतः प्राप्तत्वात्। न च वेदान्तानां फलवदर्थपरत्वात् अर्थवादवैलक्षण्येन आम्नायस्येत्यादिपूर्वपक्षसूत्रे वा सिद्धान्तसूत्रे वा ग्रहणं न युक्तमिति वाच्यम्, वेदान्तवाक्यानामपि जैमिनिना अर्थवादसमानस्कन्धत्वाङ्गीकारात्। यदि जैमिनिना वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यं नाङ्गीकृतं स्यात् तर्हि 'तत्तु समन्वयात्' इति सूत्रमेव अनुत्थितिपराहतं स्यात्, तत्सूत्रपरिहरणीयपूर्वपक्षस्यैव तदानीमलब्धावकाशत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् नेदमपि एकशास्त्रतावादे अनुकूलं स्यात्। यच्च ब्रह्मसंन्यासापलापिनोऽपि जैमिनेः तदङ्गीकारे तात्पर्यकल्पनं तदपि साहसमात्रमेव। जैमिनिः बादरायणः इति पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः नामनिर्देशपूर्वकं तयोर्मतभेदनिरूपणेन तयोराशयविरोधे स्पष्टं जागरूके सति तदविरोधकल्पनस्य अविश्वसनीयत्वात्। तथा जैमिनेर्देवताविग्रहाङ्गीकर्तृत्वकल्पनमपि न शोभनम्, प्रत्यक्षमेव देवताविग्रहनिराकरणे क्रियमाणे अनुमानविधया तत्र देवताङ्गीकारसमर्थनस्यानुचितत्वात्, चतुर्थ्यन्तशब्दस्यैव देवतात्वमिति जैमिनिसिद्धान्ताच्च ॥

यत्पुनः साङ्गवेदाध्येतृणामेव वेदान्तविचारे अधिकारं नियमयितुं विंशतिलक्षण्याः एकशास्त्रत्वाङ्गीकार इति युक्तिकल्पनम्, तदिदं स्वबुद्धिमात्रविजृम्भितमेवेति नैव प्रमाणपथमवगाहेत। न च तथा सति अनधीतकर्मकाण्डानां उपनिषन्मात्राधीतिनामपि उपनिषदर्थविचारे प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, तादृशप्रवृत्तिवारणाय प्रमाणान्तरस्यैव गवेषणीयत्वात्। 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥' इति हि मानवे वचने अनधीतवेदानां शूद्रतुल्यताभिधानात् तादृशानां उपनिषन्मात्राधीतिनामपि तदर्थविचारे मुख्याधिकाराभावव्यवस्थोपपादनसंभवात्। ननु उपनिषदर्थविचारे उपनिषन्मात्राध्ययनमेव प्रयोजकं वाच्यं कर्मकाण्डस्य तु तदर्थविचारे अनुपयोगितया कर्मकाण्डाध्ययनस्य निरर्थकत्वात् इति चेत्, मैवं, अधीतसोपनिषत्कसकलस्वाध्यायस्यैव वेदान्तविचारे मुख्याधिकार इत्येव सिद्धान्ताङ्गीकारात्। तथा हि—कर्मकाण्डाध्ययनं वा ज्ञानकाण्डाध्ययनं वा सर्वमपि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधिमूलकमेव। न हि खलु उपनिषन्मात्राध्ययनविधायकः कश्चन विधिरुपलभ्यते, येन तावन्मात्राध्येतुरपि तदर्थविचारे मुख्याधिकारित्वकल्पना संभाव्येत। न च उपनिषदोऽपि स्वशाखान्तर्गतत्वात् तदध्ययनमात्रेणापि स्वाध्यायविधिरर्थवान् स्यादिति वाच्यम्, तथा सति गायत्र्या अपि वेदान्तर्गतत्वेन तदध्ययनमात्रेणापि स्वाध्यायविधिसार्थक्यापातात्, गायत्रीमात्राधीतिनामपि वेदाध्येतृत्वव्यवहारापत्तेश्च ॥

ननु केवलवेदाध्येतृणां सर्ववेदपाठनियमेऽपि उपनिषदर्थजिज्ञासूनां उपनिषन्मात्राध्ययने को दोषः स्यादिति चेत्, न कोऽपि दोषः; स्वाध्यायविधिमूलकत्वं परं तत्र नाङ्गीकर्तुं शक्यमिति तं

प्रति तस्य नैरर्थक्यमेव । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति विधिना क्रमविशेषविशिष्टमक्षरराशिं स्वाध्यायशब्दवाच्यं अधीयीत इति विधानात् तस्य व्युत्क्रमेण वा क्रमान्तरेण वा अन्यथा वा अध्ययने क्रियमाणे स्वाध्यायाध्ययनत्वाभावात् । स्वाध्यायाख्यस्य अक्षरराशेर्यादृगानुपूर्वीविशिष्टत्वं तादृशक्रमेण अध्ययने कृते सत्येव स्वाध्यायविधिसार्थक्यसंभवात् । यद्यपि उपर्युक्तवेदभागाध्ययनेऽपि काचिदानुपूर्वी अस्त्येव, तथाऽपि न स्वाध्यायविधिविवक्षितसमग्रानुपूर्वीकत्वं तत्र संभवतीति तादृगध्ययनस्य गौणत्वात् न स्वाध्यायापूर्वनिष्पादनक्षमत्वम् । न हीदं स्वाध्यायाध्ययनं नाम कामिनीवर्णनपरकाव्यग्रन्थाध्ययनसमानं वक्तुं शक्यं येन काव्यग्रन्थस्य क्रमानपेक्षयैव स्वेच्छया अध्ययनवत् यत्किंचिद्भागमात्राध्ययनेनापि स्वाध्यायविधेश्चारितार्थ्यं स्यात् । तस्मात् उपर्युक्तवेदाध्ययनरीत्या उपनिषन्मात्रमधीतवतामपि उपनिषदर्थविचारात्मकब्रह्ममीमांसायां मुख्याधिकारालाभात् गौणाधिकारित्वमेव सर्वथा एष्टव्यम् । तर्हि तुल्यन्यायेन चतुर्वेदविदामेव मुख्याधिकारः ततो न्यूनानां एकवेदविदां एकशाखामात्राधीतिनां वा गौणाधिकारः इत्येव प्राप्नोति इति चेन्नैवम्, स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति विधिना यथाऽऽनुपूर्वीकं समग्रस्वशाखाध्ययनस्यैव विहितत्वात्, इतरवेदाध्ययनस्य वा इतरशाखाध्ययनस्य वा ऐच्छिकत्वेन तदकरणेऽपि प्रत्यवायाभावात् । अत एव स्वशाखामनधीत्य परशाखामात्राध्येतुः शाखारण्डत्वदोषमप्यामनन्ति स्मृतिकाराः । तस्मादधीतसमग्रस्वशाखस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मविचारे मुख्याधिकारित्वं दुरपह्नवमेव ॥

ननु भाष्यकारैः स्वाध्यायाध्ययनस्य उपनिषदर्थविचारे अधिकारितावच्छेदककोटौ प्रवेशो नाङ्गीकृत एव । अत एव अतःशब्दार्थविचारसमाप्तौ 'तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यते' इत्यवतार्य विवेकादिसाधनचतुष्टयस्यैव अधिकारितावच्छेदककोटौ निवेशनमकारि । तथा च समग्रवेदाध्येतुर्वा उपनिषन्मात्राध्येतुर्वा मुख्याधिकारित्वगौणाधिकारित्वपरीक्षा अभित्तिचित्रायमाणैव स्यादिति चेत्, मैवम्, वेदान्तविचारनिरूपितासाधारणकारणजिज्ञासायां साधनचतुष्टयवत्त्वस्य तथात्वनिरूपणेऽपि वेदाध्ययनस्य तन्निरूपितनियतकारणत्वानपायात् । तथाऽपि असाधारणकारणस्यैव मुख्यतया साधनचतुष्टयस्यैव मुख्याधिकारप्रयोजकत्वं न स्वाध्यायाध्ययनस्य इति चेन्नैतदेवं स्वाध्यायाध्ययनस्य स्वजन्यापूर्वद्वारा आरादुपकारकत्वेन तस्यापि मुख्यत्वानपायात् । कार्यनियतत्वं हि कारणस्य मुख्यत्वं, तच्च संनिपत्योपकारकाणां विवेकादीनामिव विधिवदधीतस्वाध्यायस्याप्यस्त्येवेति तस्यापि नियतसाधनत्वं संभवत्येव । अतश्च स्वाध्यायाध्ययनमपि मुख्यमेव अधिकारिविशेषणम् । अत एवाहुर्भाष्यकाराः 'स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्' इति । अत्र हि धर्मविचारं प्रति समग्रशाखाध्ययनस्य यादृशसाधनत्वं तादृशमेव साधनत्वं ब्रह्मविचारं प्रत्यपि इति ब्रह्मविचारैषिणः समग्रस्वशाखाध्ययनकर्तव्यता भाष्यकारैः स्फुटतरमुद्घोषि । अत एव च 'तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासायाः ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च न विपर्यये' इत्यादिभाष्येण अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधनचतुष्टयस्य मुख्यकारणत्वनिरूपणावसरे ब्रह्मविचारं प्रति धर्मविचारस्यैव साधनत्वं व्यावर्तितम्, न तु पुनः स्वाध्यायाध्ययनस्य । तस्य तं प्रति नियतसाधनतायाः 'स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्' इति पूर्ववाक्येन निर्धारितत्वादिति ॥

ननु तथा सति 'धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः' इति भाष्यं कथं संगच्छेत ? तत्र हि अधीतोपनिषद्भागकस्यैव ब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकत्वकथनादिति चेत्, अत्र ब्रूमः। न वयमुपनिषदध्ययनस्य ब्रह्मविचारप्रयोजकत्वं प्रत्याचक्ष्महे। किं तर्हि ? समग्रस्व-शाखाध्ययनसहितस्यैव तस्य तत्प्रयोजकत्वमाचक्ष्महे। तथा सत्यविशेषेण अधीतवेदस्येत्येवाब्रूय-द्भाष्यकार इति चेत् मैवम्, ब्रह्ममीमांसाया एव प्रस्तुतत्वेन तन्मूलभूतोपनिषदामेव विचार्यकोटि-प्रविष्टतया प्राधान्येन तद्ग्रहणोपपत्तेः। न तावता स्वाध्यायविधिविहितं समग्रस्वशाखाध्ययनं वारयितुं शक्यम्। वेदपाठक्रमानुसारेणैव तस्य अध्येतव्यतया तत्क्रमानुसरणे सति कर्मकाण्डाध्ययनानन्तरमेवो-पनिषदध्ययनस्य क्रमप्राप्तत्वेन कर्मकाण्डाध्ययनं विनाऽकस्मादेवोपनिषन्मात्राध्ययनस्य स्वाध्यायविधि-विरुद्धत्वेन अमुख्यत्वात्। यदि उपनिषन्मात्राध्ययनमपि मुख्यमिति भाष्यकारा अभ्यमंस्यन्त, तर्हि स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं इति समग्रस्वशाखाध्ययनस्य ब्रह्मविचारोपकारकत्वं नाभ्यधास्यन्त; प्रत्युत ब्रह्मविचारे स्वाध्यायाध्ययनमप्रयोजकम्' इत्येव स्फुटतरमवक्ष्यन्। तस्मात् स्वाध्यायाध्ययनस्य ब्रह्मविचारं प्रत्युपकारकत्वोक्त्या तदविरोधाय 'धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोप-पत्तेः' इति वाक्येऽपि वेदान्तशब्देन समग्रस्वशाखामुपलक्ष्य तदध्ययनस्यैव ब्रह्मविचारप्रयोजकत्वमङ्गी-करणीयम्, अन्यथा वाक्ययोरनयोः परस्परविरोधापत्तेः। न च स्वाध्यायानन्तर्यं तु इत्यत्र स्वाध्याय-शब्देन स्वान्तर्गतोपनिषन्मात्रं लक्ष्यतामिति वाच्यम्, 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधिगतस्वाध्या-यपदेन समग्रस्वशाखाया एव ग्रहणात्; तदैकार्थ्याय अत्रापि तथैवार्थवर्णनस्य युक्तत्वात्॥

अस्त्वेवम्, तथाऽपि कर्मकाण्डाध्ययनस्य वेदान्तविचारेण साकं को वा संबन्धः ? नियत-पौर्वापर्यलभ्यसंबन्धाभावे च स्वाध्यायानन्तर्यं वेदान्तविचारस्य कथमुपपद्येत ? इति चेत्, समग्र-स्वशाखाध्ययनजन्यापूर्वद्वारकत्वमेव तत्संबन्ध इत्यवेहि। ततश्च विचारेण ब्रह्मज्ञाने जननीये असं-भावनादिप्रतिबन्धानां श्रवणादिनिवर्तनीयानां संभवो यथाऽङ्गीक्रियते, तथा समग्रस्वशाखाध्ययन-जन्यापूर्वजातेन निवर्तनीयानां प्रतिबन्धकदुरितानां संभवात् तन्निवर्तनद्वारैव स्वाध्यायविधिरयं ब्रह्म-ज्ञानायोपकरोतीत्यवश्यमेष्टव्यम्। अत एव दीक्षितेन्द्राः न्यायरक्षामणौ अपशूद्राधिकरणे,स्वाध्यायापू-र्वेण प्रतिबन्धकनिवृत्तिं दृष्टान्तीकृत्य ब्रह्मज्ञानस्य संन्यासापूर्वजन्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा तत्साध्यत्व-मपि समर्थयामासुः। न च पूर्वजन्मीयस्वाध्यायापूर्ववत्तामस्मिञ्जन्मनि वेदाध्ययनाभावेऽपि ब्रह्मविचारा-धिकारः स्यादेवेति वाच्यम्, तुल्ययुक्त्या जन्मान्तरीयोपनयनसंस्कारवत्त्वमङ्गीकृत्य अस्मिञ्जन्म-नि उपनयने प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्, जन्मान्तरीयापूर्ववत्तायाः निर्णेतुमशक्यत्वाच्च। अन्यथा आलस्य-वशादनधीतवेदानामकृतोपनयनानामननुष्ठितकर्मणां च प्रतारकाणां जन्मान्तरीयवत्तदपूर्ववत्ता-वादेन परप्रतारणस्य सुलभतया स्वाध्यायादिविधीनामेव सर्वथा उच्छेदप्रसङ्गात्। अत एव 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति वेदानुवचनाख्यस्य स्वशाखाध्ययनस्य आत्मवेदनसाध-नत्वं स्पष्टमेव ब्रूते भगवती श्रुतिः। न चात्र वेदशब्दस्योपनिषन्मात्रपरत्वं शङ्कितुमपि शक्यम्, यज्ञादिसहपाठविरोधप्रसङ्गात्। 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति सूत्रयन् सूत्रकारोऽपि वेदानुवचनादीनां विद्यासाधनत्वमङ्गीकरोत्येव। इयान्परं भेदः—वेदानुवचनादीनामारादुपकारकत्वम्, विवेकशमदमादीनां संनिपत्योपकारकत्वमिति। तस्मात्स्वाध्यायविधिवशाद्वेदानुवचनादीनां ब्रह्म-

विद्यासाधनत्वविधानबलाय समग्रस्वशाखाध्ययनजन्यापूर्ववतामेव साधनचतुष्टयसंपत्तिमतामप्रतिबद्धब्रह्मज्ञानोदयसंभव इति नियमलाभात्प्रागुक्तश्रुतिसूत्राणामैकार्थ्याय 'स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्' 'अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः' इत्यादिभाष्यवाक्यानामपि तदविरुद्धार्थकल्पनमेव न्याय्यमिति साधनचतुष्टयवत्त्वेऽपि साङ्गसकलवेदाध्येतुरेव ब्रह्मविचारे मुख्याधिकारित्वं वज्रलेपायते ॥

ननु तर्हि संन्यासिनामेव ब्रह्मविचारे मुख्याधिकारित्वात्तेषां वेदाध्येतृत्वं नियमयितुं कथं शक्यं इति चेत्, नैवम्, पूर्वाश्रमीयवेदाध्ययनजन्यापूर्ववत्त्वेन तदानीमध्ययनाभावेऽपि बाधकाभावात्, जन्मान्तरीयापूर्ववत्पूर्वाश्रमीयापूर्वस्य संदिग्धत्वाभावात्। तर्हि वेदाध्ययनरहितानां संन्यासे का गतिरिति चेत्, तादृशानां संन्यासे नाधिकार इत्येव समर्थनीयम्; काऽन्या गतिः ? वेदाध्ययनात्प्रागेव विरक्तानां परिगृहीतपारमहंस्यानां ब्रह्मज्ञानोदयसंभवे स्वाध्यायस्य तत्साधनत्वं व्यभिचरितमेव स्यादिति चेत्; तर्हि उपनयनात्प्रागेव विरक्तानां पुरुषधौरेयाणां विषये या गतिः सैव अत्राप्यस्तु। उपनयनात्प्रागेव वैराग्ये सत्यप्युपनयनजन्यसंस्कारलाभाय तद्विधिसार्थक्याय च विरक्तेनाप्युपनयनसंस्कारं लब्ध्वैव पारिव्राज्यं परिग्रहीतव्यमिति यदि नियमः कल्प्यते, तर्हि अत्रापि स्वाध्यायविधिसार्थक्याय तज्जन्यसंस्कारलाभाय च विरक्तेनापि स्वाध्यायं परिसमाप्यैव संन्यासो वा ब्रह्मविचारो वा कर्तव्य इति नियमकल्पनं तुल्यमेव। अनधीतस्वाध्यायानामेवाधुना प्रायशः संन्यासिनां दृश्यमानत्वात्कथमिदमुपपद्यत इति चेत्, किं तावता शास्त्रमेव परिवर्तनीयमिति ब्रवीषि ? न हि शास्त्रस्यायं दोषो यत्स्वकृतं नियमं केचिन्नानुसरन्तीति। तादृशानां समग्रस्वशाखाध्ययनाभावेऽप्युपनिषदामुपयुक्तमात्राध्येतृणां संन्यासब्रह्मविचारादिषु गौणाधिकारः कल्पनीय एव इति चेत्, चिरं जीवतु भवान्। अयमेवास्माकमप्यभिमतोऽर्थः। अत एव तादृशानामपि गौणाधिकारित्वं तत्र तत्र पूर्वमवादिष्म। तस्मादालस्यादिना समग्रस्वशाखाध्ययनमपहाय उपनिषन्मात्राध्येतृणां साधनचतुष्टयवत्त्वेऽपि न ब्रह्मविद्यायां मुख्याधिकारो वर्षसहस्रेणापि शक्यते साधयितुम्। अत एव हि शंकरभगवत्पादा अपि समग्रां स्वशाखां विधिवदधीत्यैव संन्यासमुररीचक्रुः; अत एव च तदनुयायिनोऽस्मत्प्राक्तना अपि तमेव नियमं परिपालयामासुः। तदेवं कर्मविचारैषिणा वा ब्रह्मविचारैषिणा वा मुख्याधिकारिणा समग्रस्वशाखाध्ययनं कर्तव्यमेवेति नियमस्य भिन्नशास्त्रतावादेऽप्यवश्यं समर्थनीयतया तदर्थं विंशतिलक्षण्या एकशास्त्रत्वाङ्गीकारकल्पनं सर्वथाऽनुपपन्नमेव। नैतावता धर्मजिज्ञासानन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासेति क्रमकल्पनं युक्तम्, धर्मविचारस्य ब्रह्मविचारं प्रत्यानन्तर्यस्य वा साधनत्वस्य वा भाष्यकारैरेव निराकृतत्वात्। तस्माच्चतुर्लक्षणीरूपं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं षोडशलक्षणीतो भिन्नमेवेति सर्वमनवद्यम् ॥

इत्येवं श्रुतिसूत्रभाष्यवचनान्यालोच्य बालोऽप्यहं तत्तात्पर्यमदीदृशं गुरुकृपापाङ्गावलम्बात्परम्।
निर्दाक्षिण्यमिमां विचारसरणिं शास्त्रैकदृष्ट्या कृतां सारासारविवेकचारुमतयः पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥
अनधीतस्वशाखानां यद्यपीदं न संमतम्। तथाऽपि भाष्यकाराणां प्रीतये कल्पते ध्रुवम् ॥

अस्याश्च ब्रह्ममीमांसाया मुमुक्षुजनोपचिकीर्षया भगवता बादरायणेन रचितायास्तात्पर्यवर्णनाय यथा शांकरं भाष्यं प्रावर्तिष्ट, तथैव मध्वरामानुजश्रीकण्ठवल्लभादिकृतान्यपि भाष्याणि

यथायथं प्रावर्तिषत । सर्वाणि च भाष्याणि स्वस्वपक्षोपोद्बलकानि परपक्षप्रतिक्षेपकाणि च परिदृश्यन्ते । किमिमानि सर्वाण्यपि सूत्रकृत्तात्पर्यविषयीभूतानि उत तेष्वेकतममेव ? इति विशये एकतममेवेति केचन समर्थयन्ति । वैष्णवाः खलु विष्णुम्, शैवाश्च शिवमद्वैतिनश्च निर्गुणं ब्रह्म सूत्रकृत्तात्पर्यविषय इति हि वदन्ति । न चैतत्सर्वं सूत्रकाराशयानुसार्येवेति वक्तुं शक्यम्, तेषां परस्परविरुद्धत्वेन तत्र सर्वत्र सूत्रकृत्तात्पर्यकल्पने सूत्रकारस्य परस्परविरुद्धार्थवादित्वप्रसङ्गेनानाप्तत्वापातात् । तर्हि तन्मध्ये यन्मतं श्रुतिसूत्राद्यनुगुणमुपपत्त्युपबृंहितं च विद्यते, तदेव सम्यक् परीक्ष्योपादेयमिति चेत्तदपि दुःसाधमेव, सर्वमतस्यापि तादृशत्वेनैव तत्तन्मतस्थैरङ्गीक्रियमाणत्वात् । तर्हि, उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यनिर्णायकलिङ्गानि यत्र सम्यगुपपद्यन्ते तन्मतमेव व्यासतात्पर्यविषयतया निर्णेष्याम इति चेत्, नैतद्वर्षसहस्रेणापि शक्यं निर्णेतुम्, सर्वमतीयैरपि तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गानां स्वस्वमतेषु सम्यगुपपादनेन तत्र तारतम्यविवेचनस्य दुष्करत्वात् । 'व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा' इति न्यायेन स्वस्वबुद्धिबलानुसारेण सर्वैरपि स्वस्वमते सूत्रस्वारस्यातिशयसमर्थनसामर्थ्यस्याहमहमिकया प्रदर्श्यमानत्वाच्च । तदुक्तमस्मदीये पूर्वपक्षसंग्रहे--

'व्याख्या बुद्धिबलाश्रयेति नयतो वेदस्य तात्पर्यकं स्वस्वाभीष्टमतानुकूलविधया संदर्शयन्ते बुधाः ।
इत्थं बुद्ध्यनुसारतः श्रुतिरियं व्याख्यायते चेत्तदा पुंबुद्ध्यैव मतप्रवृत्तिघटनात्किं स्यान्मतं वैदिकम् ॥

अद्वैतं यदि वैदिकं श्रुतिशिरस्तात्पर्यविश्रान्तितो द्वैतं किं न तथा भवेदथ विशिष्टाद्वैतमेवं न किम् ।
तात्पर्यं न च सर्वतो न हि बलाद्वस्तुन्यपि स्याद्भिदा पुंसामाग्रहिणां व्यवस्थितिकथा नैवाधिकारादपि ॥

यस्मै यत्खलु रोचते मतमिदं स स्वीकरोत्वत्र चेत्किं श्रुत्या कथमस्तु मानमपि सा पुंधीनिरोधाक्षमा ।
वेदो बोधक एव न क्वचिदयं स्यात्कारकश्चेत्तदाऽप्येकं वक्तु मतं स्फुटं किमपरैर्नानामतैर्भ्रामकैः ॥

वेदस्यास्य हि विश्वतोमुखतया नानार्थता भूषणं स्याच्चेन्नास्तिकताऽपि वेदविहिता व्याख्याबलात्स्यान्न किं ।
एकत्रैव यदि श्रुतेस्तु परमं तात्पर्यमुन्नीयते नैतद्वर्षशतेऽपि सेत्स्यतितरां नानामते जाग्रति ॥' इत्यादि ॥

तस्मादेकतमस्यैव मतस्य व्यासतात्पर्यविषयत्वसमर्थने न किमपि वर्त्म संभावयाम इति चेत्, अत्र वदन्ति 'विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता सत्यव्यवस्था' इति न्यायेन यन्मतं शास्त्रान्तरेषु वेदान्तिमतत्वेन परिगृह्यते, अनूद्यते वा, तदेव व्यासतात्पर्यविषय इति निर्णेतव्यम् । 'यावत्परमतं न निराक्रियते तावत्स्वमतमप्रतिष्ठितं भवति' इति न्यायेन सर्वैरेव शास्त्रकारैः स्वमतप्रतितिष्ठापयिषया परमतनिराकरणस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तादृशरीतेरेव सर्वशास्त्रेष्वनुसृतत्वाच्च । तथा च सांख्यादिदर्शनेषु तैस्तैः सूत्रकारादिभिर्वेदान्तिमतत्वेनाद्वैतिमतस्यैवानूद्यमानत्वान्यथानुपपत्त्या सांख्यादितत्तत्सूत्रकारादीन्साक्षीकृत्याद्वैतस्यैव व्यासतात्पर्यविषयत्वं निर्णेतव्यमिति तस्यैव परमराद्धान्ततां सुधीरमुद्घोषयितुं प्रभवाम इति ॥

अपरे तु निगदन्ति—नास्तिकषड्दर्शन्या आस्तिकषड्दर्शन्याश्च आन्तरालिकवचनप्रक्रियाभेदे सत्यपि तेषां सर्वेषां दर्शनानामद्वैतसौधसमाधिरोहणसोपानायमानतया परंपरयाऽद्वैत एव परमं तात्पर्यम् । द्वैतविशिष्टाद्वैतादिदर्शनानामप्युपास्यस्वरूपगुणमहिमावधारणद्वारा सगुणब्रह्मोपासनोपयोगितया सगुणं ब्रह्मोपासीनानामद्वैतिनामत्यन्तोपकारकत्वमेवेत्युक्तदिशा सर्वेषां दर्शनानामद्वैतमतानु-

गुणत्वसंभवात्सर्वोपकार्यत्वाच्चाद्वैतमेव व्यासतात्पर्यविषय इति । अत्रैवार्थे श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्राणां वचनमप्युदाहरन्ति—

'शिवं विष्णुं वा यद्यभिदधाति शास्त्रस्य विषयं तदिष्टं ग्राह्यं नः सगुणमपि तद्ब्रह्म भजताम् ।
विरोधो नातीव स्फुरति नहिनिन्दानयविदां न सूत्राणामर्थान्तरमपि भवद्भार्यमुचितम् ॥' इत्यादि ।

प्रागुक्तं युक्तिद्वयमपि यद्यप्यद्वैतमतावलम्बिनः स्वमतस्य व्यासतात्पर्यविषयत्वसमर्थनाय, सर्वमतसामरस्याय च ब्रह्मास्त्रवदवलम्बन्ते, तथाऽपि नैतत्सर्वं परमतीया अनुमन्यन्ते । तेऽपि हि कामपि कामपि युक्तिमवलम्ब्य दर्शनान्तरवदद्वैतदर्शनस्यापि कयाऽपि विधया स्वमतोपकारकत्व-प्रदर्शनेन स्वमतस्यैव सर्वोपकार्यतां परमसिद्धान्ततां च समर्थयन्त्येव । यदि अद्वैतिनो द्वैतादि-शास्त्राणां विष्णुभक्तिजननद्वारा तत्प्रसादलभ्याद्वैतवासनाप्रयोजकतामङ्गीकृत्य तत्प्रामाण्यमाचक्षते, तर्हि द्वैतिनोऽप्यद्वैतशास्त्रस्य बौद्धादिशास्त्रस्येव प्रपञ्चमिथ्यात्वबोधनद्वारा विषयवैराग्योपजननेन तद्द्वारा भगवदुपासनायामानुकूल्योत्पादनादद्वैतशास्त्रस्यापि स्वमतोपकारकत्वकल्पनद्वारा स्वमतस्यैव सर्वोपकार्यतया परमसिद्धान्तत्वं कल्पयन्ति चेत् को नाम तेषां निवारकः स्यात् । तथा शैवाः शिव-भक्तेरेव प्राधान्येन मोक्षसाधनतामङ्गीकृत्य विष्णुभक्तिपारम्यप्रतिपादकवाक्यानां गतिकल्पनाय विष्णुभक्तेर्जन्मान्तरे शिवभक्तिजननद्वारा मोक्षसाधनत्वं यदि वदन्ति, तर्हि वैष्णवा अपि तामेव युक्तिमवलम्ब्य अद्यकृतशिवभक्तेर्जन्मान्तरीयविष्णुभक्तिसाधकतां वक्तुं कुतो वा जिह्नियुः ? अत एव विश्वगुणादर्शे कविराह — 'स्मरहरपरिचर्या सांप्रतं तन्यते या जनयति हरिभक्तिं हन्त जन्मान्तरे सा' इति ॥

किं चैते स्वस्वमताभिमानिनो नैतावन्मात्रे विश्राम्यन्ति ; परं तु परमतप्रवर्तकतदनुयायि-तत्कृतग्रन्थानामपि दूषणार्थमेव स्वपाण्डित्यमशेषं व्ययीकुर्वन्ति ; तदर्थमेव च परस्परं कलहायन्ते ; तेनैव च स्वकीयमायुःशेषमतिवाहयन्ति ; तावन्मात्रेण च कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते, इत्यहो ! महदिदं वैशसं भारतीयानाम् । यान्येव हि शास्त्राणि पुराणादीनि च सांसारिकाविविधव्यसनविक्षि-प्तचेतसां पुंसां मनःसमाधानाय प्रावर्तिषत, तान्यपि खल्वधुनातनानां परमतदूषणवैयग्र्यप्रयुक्त-विक्षेपसहस्रसमुत्पादनद्वारा चित्तविक्षोभकारीण्येव खलु परिणतानीति शोचनीयामिमां दुर्दशामनु-क्षणमन्वीक्षमाणानां निष्पक्षपातानां चक्षुष्मतां प्रत्यक्षमेवैतत् । तथा हि— वैष्णवाः केचन सूत्रकारस्य स्मार्तमतं न संमतमिति प्रतिपादयितुम् 'न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्' इति तदीय-सूत्रमेवोदाहृत्य स्मार्तमतं न व्याससंमतं व्यासानभिमतधर्माणां प्रपञ्चमिथ्यात्ववादभस्मरुद्राक्षधार-णादीनां स्मार्तमते आश्रयणीयत्वेन व्यवहारादिति व्यासतात्पर्यं वर्णयन्ति चेत्तदिदमसहमाना मतान्तरीयाः 'मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः' 'भावं तु बादरायणोऽस्ति हि' इति सूत्रद्वयमुदाहृत्य मध्वरामानुजादिषु पुरामद्राविडप्रबन्धमात्राध्येतृषु वैदिकधर्माणां स्वाध्याययज्ञादीनां शमदमादीनां चासंभवात्तेषां वैदिककर्मसु वा विद्यायां वा नास्त्यधिकार इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । परं तु बादरायणाचार्यो वैदिककर्मसु तेषामधिकाराभावेऽपि तान्त्रिकेषु वा पौराणिकेषु वा कर्मसु पुराणोक्तविद्यायां वा तेषामपि कथंचिदाधिकारमङ्गीकरोति । अस्ति ;हि पुराणश्रवणे सर्वेषामधिकार-

प्रापकं वचनम् 'आत्रयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' इत्यादि इति स्वबुद्ध्या किमपि कल्पयित्वा तत्रैव व्यासतात्पर्यं प्रदर्शयन्ति ॥

तथा, 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते' इत्यादीनि कानिचन पूर्वोत्तरविरुद्धानि पद्यानि पद्मपुराणे प्रक्षिप्य माध्वादयोऽद्वैतशास्त्रं दूषयन्ति चेत्, तत्समाधानाय मतान्तरीयाः 'तदा वसन्तः कर्णाटत्रिलिङ्गादिकदूषकः । मधुनामा च विधवाक्षेत्रे विप्राद्भविष्यति ॥ प्रच्छन्नोऽसौ महादुष्टश्चार्वाको मध्वसंज्ञकः । भविष्यति कलौ विप्राः शिवनिन्दाप्रवर्तकः ॥' इत्यादिसौरपुराणवचनान्यवलम्ब्य माध्वादिशास्त्रमपि दूषयितुं प्रवर्तन्ते । वस्तुतस्तु पद्मपुराणे वा सौरपुराणे वा परिदृश्यमानं मतान्तरदूषणपरं वचनजातं सर्वमर्वाचीनैः कैश्चित्कलहपरैः प्रक्षिप्तमित्येव निष्पक्षपातैः समदर्शिभिरवश्यं मन्तव्यम् । तथा पद्मपुराणे केषांचित्पुराणानां तामसत्वप्रतिपादनमपि द्वेषमूलकप्रक्षिप्तवाक्यकृतमित्येवोभयमतसामरस्यदर्शिनाऽवश्यमङ्गीकरणीयम्; अन्यथा सर्वमतीयैः प्रामाणिकतया समाद्रियमाणस्य व्यासाचार्यस्यैव प्रतारकत्वप्रसङ्गात् । सर्वलोकहितैषी भगवदवतारभूतो व्यासाचार्य एव यदि पद्मपुराणेऽद्वैतिनिन्दां, सौरपुराणे माध्वादिनिन्दां च स्वयमकरिष्यत्, तर्हि तादृशोऽयमस्मदीयहितैषी कथं स्यात्? प्रत्युत अविश्रान्तकलहप्रवर्तकतयाऽस्माकं प्रतारकः खलु स्यात् । व्यासाचार्यस्य प्रतारकत्वं किं कस्यापि संमतं भारतीयस्य? मैवं मैवम् । अतस्तस्य प्रतारकत्वदोषो यदि परिहर्तव्यस्तर्हि पद्मसौरादिपुराणगतमतान्तरीयनिन्दापरवचनानां सर्वेषामर्वाचीनैः कैश्चित्कलहपरैः प्रक्षिप्तत्वसमर्थनं विना न सर्वमतसामरस्याय गतिं पश्यामः । तदेतद्रहस्यमजानानाः प्रक्षिप्तवाक्यशकलान्येव दृढतरमवलम्बमानाः कति कति जगति कलहायन्ते कलिकालीनाः कोविदवरेण्याः? कतिधा दुराग्रहग्रहमाविश्चिकीर्षन्ति? कतिविधं परेषु परुषभाषणविषमविषविशेषमभिवर्षन्ति? कति वा साधुजननिन्दाजनितं पातकमुपचिन्वन्ति? कियद्वा चित्तकालुष्यमुपार्जयन्ति? कियन्तं च रागद्वेषदावानलमुद्दीपयन्ति? कियत्कियदहो मानसिकं संतापजातं संपादयन्ति? कियदवधि च ब्राह्मणानामनैकमत्यमाविष्कुर्वन्ति? कियतीं च विपत्तिपरंपरामनुभवन्ति? अहो! किमिदं दौर्भाग्यं भारतीयानाम्, यदिह प्राकृतजनानज्ञानसागरात्समुत्तारयितुं भारतभूमौ लब्धजन्मानः पण्डितमूर्धन्या अपि स्वयमेव परस्परं कलहायन्ते ॥

यानि खलु व्याससूत्राणि समस्तकलहमूलस्याज्ञानस्य समुन्मूलनाय आत्मानमलभन्त, तान्यपि हि दौर्भाग्यादस्माकं कलहकन्दलीकन्दान्येव पर्यणंसिषुः । यतः शैववैष्णवद्वैताद्वैतादितत्तन्मताभिनिवेशप्रयुक्तकलहकोलाहलोऽद्यापि नोपारंसीत्; इतः परमुपरंस्यत इति तु का प्रमा? तर्हि किं नास्त्येव सर्वमतसामरस्यसमर्थने कश्चिदुपायः? अस्तीत्येव ब्रूमः । तथा हि—मध्वरामानुजश्रीकण्ठशंकरादयः सर्वेऽप्याचार्याः सर्वज्ञा एव । 'कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा' इति न्यायेनैकतमस्यैव सर्वज्ञत्वं समर्थयितुमशक्यमिति सर्वेषां सर्वज्ञत्वस्यैव समदर्शिभिरुपपादनीयत्वात् । सर्वाचार्याणां सर्वज्ञत्वसिद्धौ च तत्प्रणीतं सर्वमपि भाष्यं तन्मतं च तत्तदधिकारिभेदेन प्रामाणिकमेव । सर्वेषामपि वैदिकत्वाविशेषान्न गुणप्रधानभावशङ्कावकाशः । सर्वमपि तदीयं मतं व्यासतात्पर्यविषयीभूतमेव । तर्हि परस्परविरुद्धद्वैताद्वैतादिमतानां समानतयैव व्यासतात्पर्यविषयत्वे विरुद्धार्थवादिनो व्यासस्य कथमाप्तपुरुषत्वम्? तत्प्रणीतग्रन्थानां वा कथं प्रामाणिकत्वम्? इति

चेत्, अधिकारिभेदादेवेत्यवेहि । अधिकारिणो हि मन्दमध्यमादिभेदेन बहुविधाः सन्ति । न चैषामेकरूप एव शास्त्रार्थो बोधयितुमुचितः; न वा तदर्थं पृथक्पृथक् सूत्रान्तरप्रणयनं शक्यसंभवं स्यात्, अधिकारिभेदानामसंख्याकत्वात् । तस्मादेकरूपैरेव सूत्रैस्तत्तद्विनेयपाटवानुसारेण नानार्थसूचनमेव साधीयानुपाय इत्यभिसंधायैव हि भगवान्व्यासाचार्यो नानामतानुगुणानर्थानेकरूपैरेव सूत्रैः संसूच्य मन्दमध्यमादिसर्वाधिकारिजनानपि कृतार्थीकरोतीति समर्थनमेव साधीय इत्युत्पश्यामः । न चैतदनुचितं मन्तव्यम्, सूत्राणां विश्वतोमुखत्वेन नानार्थसूचकताकल्पने बाधकाभावात् । अत एव हि परमेश्वरेण स्वताण्डवावसरे निःसृतानां ढक्कानिनादरूपाणां व्याकरणसूत्राणां नानार्थसूचकतया तच्छ्रवणेन आत्मतत्त्वबोधनद्वारा सनकादिशिष्याः कृतार्थीकृता इत्युपाख्यायते । तर्हि कस्य मन्दाधिकारित्वं कस्य वा मुख्याधिकारित्वमिति कथमिदं निर्णेतव्यम्? सर्वैरपि तत्तन्मतीयैः स्वकीयानामेव मुख्याधिकारित्वाङ्गीकारादिति चेत्, काममेवमेवास्तु, तत्तन्मतरीत्या तेषां तेषां मुख्याधिकारित्वकल्पने बाधकाभावात् । तर्हि मन्दमध्यमाद्यधिकारिणामनुग्रहाय स्वसूत्रैरेव नानामतसूचकत्वं व्यासाचार्यस्य पूर्वोक्तं कथमुपपद्येत इति चेत्, अत्र ब्रूमः—

सूत्राणां मन्दमध्यमाद्यधिकारिजनानुद्दिश्य तत्तन्मतसूचकत्वेऽपि तादृगधिकारिणां मध्ये को वा मुख्याधिकारी, को वा मन्दमध्यमाद्यधिकारी, कीदृशं च मतं तस्य तस्यानुगुणम्, इत्यादिविभागं सर्वं सर्वज्ञो भगवानेक एव जानाति । अल्पज्ञैस्तु तत्तन्मतीयैः स्वस्वमताभिनिवेशपरवशैः स्वकीयानां वा परेषां वा विषये मन्दमुख्याद्यधिकारित्वविचारो वा मतानामुत्तमाधमभावविमर्शो वा नैव करणीयः । परं तु स्वमतीयभाष्यादिग्रन्थोक्तरीत्या स्वकीयानां विषय एवाधिकारतारतम्यचिन्ता कर्तुमुचिता । न पुनः स्वमतरीत्या परेषामधिकारचर्चा युक्तरूपा । न च परमतीयानां स्वमतप्रवेशनेन स्वमतबलिष्ठतासंपादनप्रयासो वा कार्यो, यवनक्रैस्तवादिसाधारण्यास्तत्पद्धतेर्ब्राह्मणजातीयैरनुपादेयत्वात्, तथा करणे च परस्परकलहवार्तया एवाविश्रान्तिप्रसङ्गात्, तस्य भगवत्संकल्पविरुद्धत्वाच्च । सर्वज्ञो हि भगवान्प्राक्तनकर्मानुसारेणैव तत्तद्देशे तत्तत्काले तत्तन्मतानुसारिणि तत्तत्कुले च जन्म ददाति । ततश्च भगवान् यस्य यन्मतानुसारिणि यस्मिन्कुले जन्म ददाति तस्य तत्कुलपरंपरागततन्मतानुसरणमेव युक्तम्, तदेव च मतं तस्य प्रधानम्, तदनुसरणे सत्येव मोक्षप्राप्तिरिति नियमाश्रयणात्तेषां तेषां स्वस्वमतरीत्यैवाधिकारविचारो युक्तः । परमतचङ्क्रमणं तु भगवत्संकल्पविरुद्धत्वादुपेक्षणीयमेव । तथाऽपि मध्वमतस्यैव सर्वोत्तमत्वं मुख्याधिकारिविषयत्वं चेति मध्वाचार्यस्य बदरिकाश्रमे व्यासंदर्शनावसरे व्यासाचार्यैरनुमोदितत्वात्तन्मतीयानामेव मुख्याधिकारित्वं सूत्रकारसंमतमिति चेत्तर्हि वाराणस्यां भगवत्पादीयं भाष्यमामूलचूडमवलोक्य तदेव स्वाशयानुसारि सर्वसिद्धान्तमूर्धन्यं चेति तैरेव व्यासाचार्यैरनुमोदितमिति शंकरविजयादावुद्घुष्यमाणत्वादद्वैतिनामेव मुख्याधिकारित्वं व्याससंमतमिति तन्मतीया अपि सप्रमाणं समर्थयन्त्येव । तथा विशिष्टाद्वैतिनोऽपि तथैव स्वमतं व्यासाभिमतमिति वदन्ति । तत्र किं मतमुपाददीमहि किं च पुनर्दूरीकुर्वीमहि? परस्परविरुद्धत्वात्सर्वमप्यनुपपन्नमेवेति कल्पनापेक्षया सर्वेषामुपपन्नत्वसमर्थनमेव न्यायः । तथा च तत्तदधिकारिजनानुद्दिश्य तस्य तस्य मतस्य सर्वोत्तमत्वमुक्तं भगवता व्यासेनेति चेत् का नामात्रानुपपत्तिः? तस्मात्स्वस्वमतानुसारेण यत्र तत्र प्रतिपादि-

तमोक्षसाधनानां संपादनेन तद्द्वारा भगवत्प्रसादं संपाद्य तत्तन्मतीया यथायथं साक्षाद्वा परंपरया वा मोक्षं प्राप्नुवन्तीत्येव सर्वमतीयानामविरोधी सुगमः साधीयांश्च पन्था इति सुदृढं निश्चिनुमः ॥

ननु तथा सति कस्य मतस्य साक्षान्मोक्षसाधकत्वं, कस्य वा परंपरया तत्साधकत्वम् , इत्यनिर्णये कथं तत्र प्रवृत्तिरशङ्कसी स्यादिति चेत्, नैष दोषः, सर्वैरपि स्वस्वमतस्यैव साक्षान्मोक्षसाधकत्वमिति निर्णीयैव प्रवर्तितव्यत्वात् । तर्हि परंपरया मोक्षसाधकस्यापि मतस्य साक्षान्मोक्षसाधकत्वभ्रमेणावलम्बने कथं मोक्षसिद्धिः स्यात् ? न हि रजतबुद्ध्या परिगृहीतानां शुक्तिशकलानां कटकादिपदार्थनिर्वर्तनसामर्थ्यं कुहचिदपि दृष्टम् इति चेन्मैवम्, स्थूलारुन्धतीन्यायस्यैवात्र दृष्टान्तीकरणीयत्वात् । ततश्च यथा सूक्ष्मताराग्रहणोपायतया स्थूलताराणां प्रथमतः अरुन्धतीत्वबोधनेऽप्यरुन्धतीयाथार्थ्यप्रतिपत्तिरूपफले न कोऽपि विघातो भवति, यथा च तद्बोधनस्य सफलप्रवृत्तिजनकतया स्थूलतारामरुन्धतीत्वेन ग्राहयितुरनाप्तत्वशङ्काऽपि न प्रसरति, तथैवावान्तरसिद्धान्तरूपमतभेदानां परमसिद्धान्तत्वबोधने वा परंपरया मोक्षसाधकानामपि तेषां साक्षान्मोक्षजनकत्वबोधने वा तत्तदधिकारानुगुणं क्रियमाणेऽपि तथा बोधयितुर्व्यासाचार्यस्य वा तत्प्रवर्तकस्य भगवतो वा नानाप्तत्वशङ्कावकाशः ; न वाऽवान्तरसिद्धान्तरूपमतभेदानां मोक्षसाधनतायां व्यभिचारशङ्कावकाशो वाऽऽस्पदं लभेत । मुख्यसिद्धान्तरूपं मतं किमिति तु व्यासाचार्यो वा भगवान्वा जानाति, नान्ये तत्तन्मतीया इति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । न हि यथार्थारुन्धतीतारा इयमेवेति तदीयतत्त्वनिर्णयो बोधनीयकोटिप्रविष्टस्य शिष्यस्य संभवति, पूर्वपूर्वबोधिततारापामपत्वाद्गुरुःसरमुत्तरोत्तरतारायाः अरुन्धतीत्वबोधनशैलीदर्शनेन मुख्यारुन्धतीप्रदर्शनेऽपि तस्या एव तारायाः मुख्यत्वं वा उत अन्यस्या वा इति शङ्काया अनिवार्यत्वात् । तथाऽप्याचार्येणेयमेवारुन्धती नान्या इत्यन्तिमनिर्णये बोधिते सति मुख्यारुन्धतीज्ञानं संभवत्येवेति चेत्तर्हि, व्यासाचार्यो वा साक्षादीश्वरो वा स्वयमेव प्रत्यक्षं संनिधायायमेव परमसिद्धान्तो नान्य इत्यन्तिमनिर्णयं यदा बोधयति, तदानीमेव तदीययाथार्थ्यमवगन्तव्यमित्यपि तुल्यमेव । तावत्पर्यन्तं तु स्वाधिकारानुरूपं यन्मतं कुलधर्मानुसारात्प्राप्तमस्ति, तस्यैव तत्काले मुख्यत्वभावनयाऽनुसरणं युक्तमिति निर्णय एव राजमार्गः । अत्रापि पुनश्च विपश्चितां यदि काश्चिदनुपपत्तयः प्रतिभासेरन्, तर्हि तासामपि यथाबुद्धिबलं प्रागुक्तदिशा स्वयमेव परिहारः कार्यः ॥

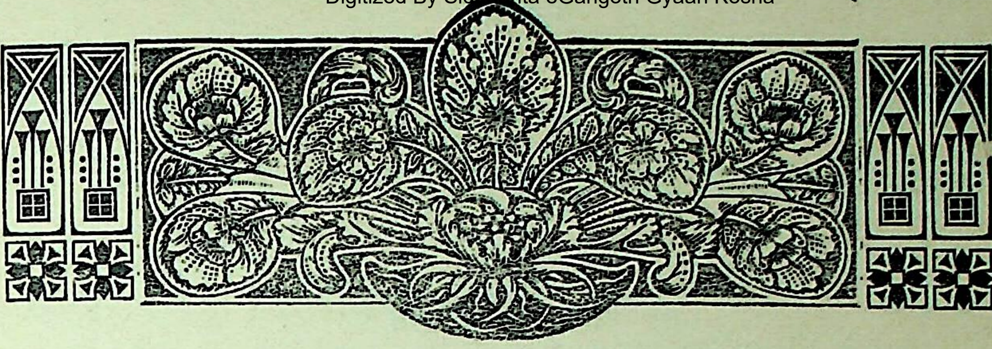
एषा च परिहारसरणिः श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रैर्यथा समसूचि न तथा केनापीति निश्चप्रचमेवेदम् । प्राङ्निर्दिष्टे च 'शिवं विष्णुं वा' इत्यादिपद्ये तदिदं सुनिपुणं न्यरूपि । तत्र हि सूत्राणां विश्वतोमुखत्वेन शैववैष्णववादिनानामतसूचनापरत्वोक्त्या, न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तु स्तुत्यं स्तोतुम्' इति न्यायमवलम्बमानया सर्वमतसामरस्योपपादकवचनशैल्या च, दीक्षितेन्द्राणां सर्वमतेष्वपि कियती समदृष्टिरासीदिति स्वयमेव स्फुटीभवतीति नेदं विशिष्य वर्णनीयम् । क्वचित्क्वचिदद्वैतस्यैव सर्वोत्तमत्वपरमराद्धान्तत्वादिप्रतिपादनं वा तन्नान्तरीयकतया परमतनिराकरणं वा दीक्षितेन्द्रैः क्रियमाणं तु भगवत्संकल्पानुसारं स्वकुलक्रमागतस्याद्वैतसंप्रदायस्य परिपालनार्थमेवेत्यत्रापि सुधीभिः सूक्ष्मेक्षिकया परिकलनीयम् । अत एव दीक्षितीयग्रन्थेषु परमतनिराकरणप्रस्तावे वैयक्तिकनिन्दावादाः क्वचिदपि नास्पदं लभन्ते । सर्वमतसामरस्यप्रदर्शनार्थमेव

चतुर्मतसारसंग्रहाख्यो निबन्धोऽपि दीक्षितेन्द्रैर्निरमायि। तत्र हि तत्तन्मतीयप्रक्रियासर्वस्वमपि प्रदर्श्य तत्तदुपपादनसरणिमपि सुगमया शैल्या प्रदर्श्य मतान्तरीयाणामपि महान्तमुपकारं कृतवन्तो दीक्षितेन्द्राः सर्वमतीयानामपि कृतज्ञतापूर्वकस्मरणविषयतां नातिवर्तितुमर्हन्तीति नेदमपि विशिष्य वक्तव्यकोटिमाटीकते ॥

चतुर्मतसारसंग्रहाख्ये ग्रन्थे च मध्वमतानुसारिणी न्यायमुक्तावलिः, रामानुजमतानुसारिणी नयमयूखमालिका, श्रीकण्ठमतानुसारिणी नयमणिमाला, भगवत्पादीयमतानुसारिणी नयमञ्जरी चेति चत्वारो भागाः अन्तर्गताः सन्ति। तत्र नयमञ्जरी इयन्तं कालं कुत्राप्यमुद्रितचरी सत्यपि सुधीजनानां सुकृतपरिपाकवशात्संप्रति श्रीशंकरगुरुकुलादवतरति; या खलु सुश्लोका चारुवृत्ता सुललितपदविन्याससुमनोहरा नयनानन्दकरी मृदुलतरशय्यासमाश्रयणैकप्रवणा स्फुटाक्षरवाग्विलासा रमणीयाकृतिश्च सती रमणीव रमयतितमां रसिकजनचेतांसि। अस्यां च नयमञ्जर्यां पूर्वपक्षसिद्धान्तांशान्क्रोडीकृत्य तत्तदधिकरणार्थसर्वस्वमपि तत्तत्पद्येषु विनिवेशितमस्ति। तत्तदधिकरणार्थानामपि भिन्नवृत्तैरेव पद्यैर्नातिविस्तरं निरूपणेन पाठकानामेतद्ग्रन्थावलोकनपठनादिषु विनोदातिशयवशाज्जामितालेशोऽपि नावकाशं विन्देत। तदेतद्दीक्षितेन्द्रैरेव ग्रन्थारम्भे स्वप्रतिज्ञावाक्येन प्रादर्शि—'एकोऽत्र पूर्वपक्षश्लोकः सैद्धान्तिकस्त्वपरः। एवं प्रत्यधिकरणं भिन्नैर्वृत्तैरियं क्रियते॥' इति। एवं भिन्नभिन्नवृत्तघटितेषु पद्येषु तत्तदधिकरणार्थानां सौलभ्येन प्रदर्शनाददति हि नाम आविष्कृतं छन्दःशास्त्रमर्मज्ञत्वं दीक्षितेन्द्रैः, अतितरां च तदनुगुणशब्दसंनिवेशघटनापाटवम्, अतितमां च बृहत्तमब्रह्ममीमांसामहाराज्यसर्वस्वाधान्त्यनिर्वाहकसार्वभौमत्वम्। अहो! महदेतदाश्चर्यं, यदेवमेकेनैव प्रयत्नेन छन्दःसाहित्यमीमांसाशास्त्रेषु, अथवा सर्वशास्त्रेष्वसाधारणी नैपुणी समकालमेव प्रादर्शि दीक्षितेन्द्रैः। किमयमेक एव तदीयनिबन्धो विपश्चितामाश्चर्यलहरीभिश्चितश्चमत्कारमातनोति? अहो नु परःशताः। नूनमेते शंकरगणांशसंभूता एवेति 'दीक्षितोऽपि भवेत्कश्चिच्छैवश्छन्दोगवंशजः' इत्यादिशिवरहस्यवचनं नांशतोऽपि संशयास्पदं भवति॥

इमे च दीक्षितेन्द्रास्तुण्डीरमण्डलान्तर्वर्तिनि अडयप्पलनाम्नि अग्रहारे श्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्राणां पुत्रभावमवलम्ब्यैव भूतलमिदमलमकार्षुः। क्रमेण च स्वतातादेव समुपात्तसकलकलाकलापाः सन्तो विजयनगराधीश्वरचिन्नबोम्मनरपतेरास्थानीमध्यवात्सुः। तदानीं खल्वेते महापुरुषा निबबन्धुश्चतुरधिकशतं निबन्धजातम्, प्राचीचरन्नाचार्यभाष्यमासेतुतुहिनाचलम्, निरवीवृतन्निश्रयासलेशं नानाविधानध्वरविशेषान्, भावीवृतन् सर्वजनान् साधुमार्गेषु, प्रादीदृशन् शिवभक्तेरपरिमाणं गरिमाणम्, अजूघुषन् परमेश्वरस्यातनिमानं महिमानम्, अन्वभूवन्नासेतुहिमाचलं सर्वतो बहुमानम्, अनीनयन्वर्षपूगं द्वासप्ततिपरिमाणम्, व्यलीयन्त चान्ते निरन्तरायमन्तकान्तकपदपाथोजयोः, इत्यादिदीक्षितेन्द्रचरितं सर्वं सुप्रसिद्धमेव। अस्य च ग्रन्थस्य सुदूरमन्विष्य प्रकाशनेन बहूपकृतवतां गुरुभक्तशिखामणि बालसुब्रह्मण्यार्याणां महीयांसमिममुत्साहभरं तत्साह्यकारिणः सर्वे सहृदया भूयोभूयः संवर्धयेयुरिति सुहृदं विश्वसिमः॥ इति परमहंसकुलसेवाधुरंधरः

स्वामी सच्चिदानन्दतीर्थः॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृते चतुर्मतसारसंग्रहे

॥ नयमञ्जरी ॥

नानाभाष्याहृता सा सगुणफलततिर्वैधविद्याविशेषै-
स्तत्तद्देशातिरम्या सरिदिव सकला यत्र यात्यंशभूयम् ।
तस्मिन्नानन्दसिन्धावतिमहति फले भावविश्रान्तिमुद्रा
शास्त्रस्योद्घाटिता यैः प्रणमत हृदि तान् नित्यमाचार्यपादान् ॥

आचार्यपाददर्शितमाशयमनुसृत्य सूत्रकृतः ।
अधिकरणमञ्जरीमहमारचयाम्यात्मबोधाय ॥ २ ॥

एकोऽत्र पूर्वपक्षश्लोकः सैद्धान्तिकस्त्वपरः ।
एवं प्रत्यधिकरणं भिन्नैर्वृत्तैरियं क्रियते ॥ ३ ॥

अप्रसिद्धेषु वृत्तेषु पादभेदप्रतीतये ।
लिख्यन्ते युग्मपादादिवर्णमूर्धसु बिन्दवः ॥ ४ ॥

१. जिज्ञासाधिकरणम् ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

ब्रह्मात्माभिन्नमस्मिन् विषयफलतया निर्विशेषं यदिष्टं
त्रय्यन्तानां सहस्रैरपि समधिगतिस्तस्य नैव प्रसिध्येत् ।
कर्ता भोक्ताऽहमित्याद्यखिलजनमनःसंमताध्यक्षबाधा-
न्नेदं तस्मादकस्मादविषयमफलं शास्त्रमारम्भणीयम् ॥ ५ ॥

मैवं गौरः कृशोऽहं बधिर इति बहुष्वेतदध्यक्षमुक्तं
निध्याताध्यासभावं शिथिलबलमतः कर्तृतादेर्गुणेऽपि ।
सांदिग्धं द्रोग्धुमीष्टे न निगमशिरसि स्पष्टतात्पर्यलिङ्गे
तस्मात्तद्ब्रह्मसिध्यद्विषयफलमिदं शास्त्रमारम्भणीयम् ॥ ६ ॥

(स्रग्धरा)

२. जन्माद्यधिकरणम् ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

ब्रह्मणो न जगज्जनिस्थितिभङ्गमर्हति लक्ष्मतां
लक्ष्यलक्षणता कथं नु विरोधिनोः सदसत्त्वयोः ।

सत्यबोधसुखात्मताऽपि न तस्य लक्षणतां व्रजे-
दप्रसिद्धिपराहता ननु धीपदं न समागता ॥ ७ ॥

स्रग्भुजङ्गनयात्तटस्थमिदं भविष्यति लक्षणं
सत्यबोधसुखात्मतैव तु तत्स्वरूपमिति स्थितिः ।
तत्प्रसिद्धिरपि त्रयीशिखरैरखण्डपरायणै-
स्तद्विरुद्धविशेषणानि विहाय शुद्धविशेष्यगैः ॥ ८ ॥

(मत्तकोकिलः)

३. शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मेष्टं यदि शास्त्रकर्त्रिति ततः सर्वज्ञता संभवे-
न्नेष्टं ब्रह्म तथा तथा सति हि तत्सापेक्षमापद्यते ।
नाविद्यानुगतादमुष्य तदुपादानत्वतः सा भवेत्
किं च ब्रह्म न शास्त्रयोन्यपि यतः कार्यानुमानास्पदम् ॥ ९ ॥

दृष्ट्वाऽर्थं रचितं न किं तु युगपत्पूर्वक्रमार्थैः समं
स्मृत्वा तद्विभुना प्रणीतमिति न प्राप्नोति सापेक्षता ।
कार्यद्योतितसर्वगोचरमुपादानं प्रकाशेत यत्
कर्त्रैक्याद्यनुमानवागुरिकया सिद्ध्येन्न शास्त्रादृते ॥ १० ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

४. समन्वयाधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

न सिद्धे व्युत्पत्तिर्न च तदुपदेशात्फलमिति
प्रमाणं न ब्रह्मण्यपि तु सफलोपासनविधौ ।
तदप्याम्नायान्तः प्रथयतु तदालम्बनतया
न तत्सिद्धं तस्माद्यति वनिताग्न्यादितुलितम् ॥ ११ ॥

प्रसिद्धा व्युत्पत्तिर्व्यवहृतिषु सिद्धेऽपि विषये
फलं ब्रह्मज्ञानं स्वत इह सुखास्वादनमयम् ।
अतः स्पष्टैर्लिङ्गैरवगमिततात्पर्यभरितः
प्रमाणं त्र्यन्तो निरवधिसुखे ब्रह्मणि परे ॥ १२ ॥

(शिखरिणी)

५. ईक्षत्यधिकरणम् ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

अस्त्वेवमेवमपि कारणवाक्यमाला
शृङ्गेन मूलमनुमेयतया वदन्ती ।
कार्यानुमानविषयं भजति प्रधानं
न ब्रह्म संगतिपरिच्युतमप्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

सा कारणस्य सत ईक्षणमामनन्ती
नाचेतने क्वचन पर्यवसातुमर्हा ।
स्यात् संगतिग्रहणमात्मनि यूपरीत्या
तात्पर्यलिङ्गविधया त्वनुमानवादः ॥ १४ ॥

(वसन्ततिलकम्)

६. आनन्दमयाधिकरणम् ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

आध्येय आनन्दमयः फलार्थं
जीवः शिरःपक्षमुखाङ्गयुक्तः ।
तत्रैव विश्राम्यति चासमाप्ते-
रानन्दवल्ली न तु तस्य पुच्छे ॥ १५ ॥

तस्य प्रतिष्ठात्मकमेव वेद्यं
ब्रह्म स्वशब्दाभ्यसनान्निरूप्यम् ।
कोशास्त्विहानन्दमयेन सार्धं
पञ्चापि तस्य प्रतिपत्तये स्युः ॥ १६ ॥

(इन्द्रवज्रा)

७. अन्तरधिकरणम् ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

य एषोऽन्तरादित्यगः प्राज्ञदृश्यः
स जीवो भवेन्मण्डलस्याभिमानी ।

समर्यादमैश्वर्यमाधारनिष्ठा
वपुस्तादृशं चोपपन्नं न हीशे ॥ १७ ॥

स ईशः परः साधकानुग्रहार्थी
फलाकर्षिणा सर्वपापोदयेन ।
अभिव्यक्तमस्य क्वचित् किंचन स्या-
द्वपुर्मायया किंचिदैश्वर्यशालि ॥ १८ ॥

(भुजङ्गप्रयातम्)

८. आकाशाधिकरणम् ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

आकाशं गगनमुपक्रमप्रतिष्ठा-
मभ्यस्तां श्रुतिमवलोक्य निर्णयामः ।
आनन्त्याद्यपरममुष्य यन्न युक्तं
तल्लिङ्गं सकृदुपसंहृतौ श्रुतं च ॥ १९ ॥

आनन्त्यं किल परिहर्तुमत्र गीतं
सर्वोपक्रमगतमन्तवत्त्वदोषम् ।
संकोचासहमिदमित्यमुष्य वृत्ता-
माकाशश्रुतिमखिलां परे नयामः ॥ २० ॥

(प्रहर्षिणी)

९. प्राणाधिकरणम् ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

न प्राण ईशस्तपनान्नसंनिधे-
राकाशवत्ताद्दशलिङ्गवर्जनात् ।
वायुद्गतेर्जाग्रति तत्र सौप्तिके
वागादिसर्वप्रलयस्य चेक्षणात् ॥ २१ ॥

ईशस्त्वसौ चेतनवाचिदेवता-
शब्दादुपक्रान्त्युपसंहृतिश्रुतात् ।
वायुर्न भूतेष्वनपेक्षकारणं
नाप्यत्र पृथ्व्यादिलयः समीक्ष्यते ॥ २२ ॥

(इन्द्रवंशा)

१०. ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

अथ यदिति दिशोक्ते ज्योतिषि ब्रह्मलिङ्गं
न खलु किमपि दृष्टं तेजसस्त्वेव लिङ्गम् ।
सरिदिव जवभेदान्नास्ति पूर्वानुसंधि-
र्न च पठितमिह प्राग्ब्रह्म किंत्वृक्प्रभेदः ॥ २३ ॥

विमृशति यदिति द्राक् प्रस्तुतार्थं स्वभावात्
तदिह तु परमेव ब्रह्म [1]सर्वात्मतादेः ।
विभवति हि दिवोऽसावूर्ध्व इत्यर्थ एक-
स्तदुदरभवतेजोलिङ्गमध्यासिद्धम् ॥ २४ ॥

(मालिनी)

११. प्रातर्दनाधिकरणम् ॥

प्राणस्तथाऽनुगमात् ॥ २८ ॥

शतक्रतुवचःक्रमो वदति तस्य नोपास्यतां
प्रदीपयति मध्यगं बहुलमर्थमध्यात्मगम् ।
प्रतिस्वविधिदर्शनादिह शरीरभृत्प्राणयोः
परस्य च परात्मनः कथमुपास्यताऽपास्यताम् ॥

उपक्रमसमापनानुगुणतात्तवाक्यैक्यतः
समुच्छ्वसितनिर्गुणप्रमितिभाविते तत्परे ।
पदार्थविधया पृथक् पृथगुपासनाप्रत्ययः
प्रधानमविरोधयन् प्रथमजोऽपि निर्मज्जति ॥२६॥

(पृथ्वी)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

---

1 सर्वाकृतादेः

॥ प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

१. सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणम् ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सति क्रतोः कर्मणि वाक्यशेषगे
मनोमयप्राणशरीरतार्पिते ।
समाहृतं ब्रह्म न विश्वजिन्नयात्
परार्थवादादपि यत्ततोऽर्हति ॥ १ ॥

गुणद्वयं तद्धि न साधकेप्सितं
न जीवलिङ्गे करणेऽप्यपेक्षितम् ।
अतो वरं निष्फलवाक्यशेषता
परार्थवादः स च विश्वजिन्नयः ॥ २ ॥

(वंशस्थम्)

२. अत्त्रधिकरणम् ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

ओदनपदेन खलु भोग्यमुपलक्ष्यं
काठकमनो न बहिरङ्गमुपनाश्यम् ।

तत्तनुभृदर्हति तदत्तृपदवीं यो
　　विप्रभुजजातमुखभृत्यकुलभोक्ता ॥ ३ ॥

मृत्युरुपसेचनमिहोक्त इति सोऽपि
　　ह्याद्य इतरादनकृतौ च सहकारी ।
तत्सकलमोदनपदेन परनाश्यं
　　लक्ष्यमिति तेन पर एव तु तदत्ता ॥ ४ ॥

(इन्द्रवदना)

३. गुहाप्रविष्टाधिकरणम् ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

ऋतपिबौ ननु बुद्धिशरीरिणौ
　　सुकृतलोकगुहाप्तिमुखान्वयात् ।
अजहतीमनुसृत्य तु लक्षणां
　　भवति बुद्ध्यभिगामि पिबत्पदम् ॥ ५ ॥

स विगृहीतिमिहार्हति देहिनां
　　सहजचेतन एव स ईश्वरः ।
स खलु हेतुतयाऽर्हति कर्तृतां
　　पिबतिषु श्रुतिदृष्टगुहान्वयात् ॥ ६ ॥

(द्रुतविलम्बितम्)

४. अन्तराधिकरणम् ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

पुरुषो य एष इति दृश्यतया च
प्रतिपादनान्नयनगः प्रतिबिम्बः ।
अमृताभयात्मपदमत्र जघन्यं
न विवक्षितार्थमितिशब्दशिरस्कम् ॥ ७ ॥

पुरुषे य एषपदपर्यवसानं
पुरुषस्तु चेतन इतीश्वर एव ।
न विहन्त्युपासनविधाविव साधो-
र्वचनेऽन्वयीतिपदमर्थविवक्षाम् ॥ ८ ॥

(सुमङ्गलिका)

५. अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८॥

अन्तर्यामी स्याद्योगसिद्धप्रभावात्
सर्वाधिष्ठाता कोऽपि युक्तः शरीरी ।
सर्वानुस्यूतो जीव आविद्यको वा
द्रष्टृत्वादिभ्यो नाशरीरः परात्मा ॥ ९ ॥

ब्रह्मैवासौ स्यान्नित्यसिद्धप्रभावं
योगापेक्षत्वे गौरवाद्धेतुक्लृप्त्या ।
देहित्वं तस्य स्यान्नियम्यात्तदेहै-
र्जीवाभेदेन द्रष्टृताद्या भवेयुः ॥ १० ॥
(वैश्वदेवी)

६. अदृश्यत्वाद्यधिकरणम् ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

अदृश्यतामुखगुणयुक्तमक्षरं
प्रधानमित्युचितमनीश एव वा ।
न सर्ववित्सविधिकनामरूपकृत्
स आदितः स्फुटमुदितोऽक्षरात्परः ॥ ११ ॥

न सर्ववित्प्रकृतितथाऽनुसंहितो
विभिन्नतां कलयति भूतयोनितः ।
यतोऽक्षरात्स पर उदीरितोऽग्रत-
स्तदस्तु तज्जडमखिलस्य कारणम् ॥ १२ ॥
(रुचिरा)

७. वैश्वानराधिकरणम् ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

अभित्रेताकल्पनाग्न्यादिशब्द-
प्राणाहुत्याधारतोक्तिप्रमाणैः ।

अन्तर्वह्नावेव वैश्वानरोक्तिः
श्रुत्यैवोक्तं तद् द्युमूर्धादिकं यत् ॥ १३ ॥

ब्रह्मात्मश्रुत्यर्पिते साऽन्तरस्मि-
न्नग्न्याद्युक्तिर्जाठरारोपितत्वात् ।
त्रेताग्न्यादिः पूर्वपक्षो विकल्पो
ब्रह्मण्यध्यास्या द्युमूर्धाद्यभावाः ॥ १४ ॥

(शालिनी)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१. द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

द्युभूप्रभृत्यायतनं प्रधानं
शरीरवान् वा न परस्तदात्मा ।
न सेतुशब्दार्पितवस्तुयोगी
न चामृतोऽसावमृतस्य सेतुः ॥ १ ॥

परस्तदात्मा श्रुतिमुख्यमानात्
भवेत्स सेतुस्त्वमृतत्वधृत्या ।
तदार्जनाद्वाऽथ परस्य बोधे
न पारवत्ताऽन्वयमेति षष्ठ्या ॥ २ ॥

(उपेन्द्रवज्रा)

२. भूमाधिकरणम् ॥

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

भूमा प्राणो न हि कृतरीत्या तत ऊर्ध्वं
पृष्टं दृष्टं भवितृ न भावस्थ तदन्यत् ।

नात्र ब्रह्म प्रकरि(र)णि नामाद्युपदेशात्

प्राणज्ञानाद्वचनबलाच्छोकनिवृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राणालम्बो लघुतर इत्येष तु वेति

व्यावर्त्योक्त(क्तेः) स्फुटमतिवादी श्रितसत्यः ।

सत्यं ब्रह्मेत्यत इदमेवोपरि भूमा

यत्रात्मत्वं सुखतनुतेस्यूचे(?)युक्तम् ॥ ४ ॥

(कुरवकमाला)

३· अक्षराधिकरणम् ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

अक्षरं रूढितो वर्ण एवात्र हि

ह्रस्वदीर्घाणुताद्यानुशन्त्यर्थतः(न्ति ध्वनेः) ।

अम्बरान्तं जगत्प्रोतमत्रैव य-

न्नामसंभेदि तद्गृह्यते बुद्धिभिः ॥ ५ ॥

ग्राहकार्थक्रियाभेदतो भिन्नयो-

र्नामिनाम्नोः स्फुटं नास्ति तादात्म्यधीः ।

तज्जगद्धारणादीश एवाक्षरं

शासितृत्वादयोऽप्यत्र वै संगताः ॥ ६ ॥

(स्रग्विणी)

४. ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ १३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥

त्रिमात्राभिध्येयं पुरुषमपरं ब्रह्म निर्धारयामो
यदुक्त्वाऽऽत्मप्राप्तिं तदुचितफलं तत्परस्येक्ष्यतोक्ता ।
परे तस्मिन् ब्रह्मण्यजरमभयं शान्तमित्यादिधर्मा
लभन्ते सम्बन्धं प्रकरणमपि प्राप्य तन्निर्वृणोति ॥

भवत्यन्यध्यानात् क्वचिदपि न हि प्राप्तिरन्येक्षणस्य
क्षये पापौघानां प्रभवति न च ध्यानमन्यावलम्बम् ।
परं तस्माद्ब्रह्म स्फुटपरपदप्रत्यभिज्ञानतश्च
श्रुतेस्तत्संप्राप्तावपरगमनु(नं द्वार)ध्यानरूपं फलं स्यात् ॥

(मेघविस्फूर्जिता)

५. दहराधिकरणम् ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

ननु च दहरादन्यद्ध्येयं तदन्तरिहाथवा
भवतु दहरो ध्येयस्तद्ध्यान एव फलान्वयात् ॥
प्रथमपठिताकाशश्रुत्याऽऽद्यभूतमसौ भवे-
द्दहर इति वा जीवो गौणास्तयोश्चरमा गुणाः ॥९॥

न खलु दहरस्यान्तः कोऽपि श्रुतोऽग्रिमधर्मभाग्
यदुपमितये तस्मिन् द्युभ्वादयः खलु वर्णिताः ।
तदिह दहरो ध्येयः स त्वीश्वरो बहुभिर्गुणै-
र्व्यवहितपरामर्शी तस्मिन् यदन्तरिति स्वयम् ॥

(हरिणी)

६. अनुकृत्यधिकरणम् ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

तेजोधातुः कोऽपि न तत्रेति मनूक्त-
श्चन्द्रादीनां सूर्य इवासावभिभावी ।
सूर्यादीनां भानकरश्चैष यदस्य
प्रायो दृष्टा चानुकृतिर्यत्समजातौ ॥ ११ ॥

नो यत्सत्त्वे भायुरिनाद्यास्तदिहास्ति
स्फीतं तेजस्तेऽपि च भान्तीति विरुद्धम् ।
तच्चापूर्वं कल्प्यमतः प्रक्रिययाऽसौ
ब्रह्मैवान्याभास्यमशेषस्य च साक्षी ॥ १२ ॥

(मत्तमयूरी)

७. प्रमिताधिकरणम् ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

प्रमितस्तनुभृत् प्रथमं प्रमित-
स्मरणादपि चाग्रिममन्त्रबलात् ।
तत एव भवेदिह संकुचिता
जगदीशितृता चरमा पठिता ॥ १३ ॥

पर एव हि बृन्द इह प्रकृतः
पठितश्च स एव विधेयतया ।
उररीकरणीयमतोऽर्धयुग-
श्रुतजीवपरैकपरत्वमिह ॥ १४ ॥

(तोटकम्)

८. देवताधिकरणम् ॥

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ॥ २६ ॥

देहाभावान्न हि सुमनसां ब्रह्मविद्याधिकार-
स्तत्सिद्धिर्वा न च विधिपरैरस्ति मन्त्रार्थवादैः ।
तेषां स्वार्थेष्वपि यदि पृथक् क्वापि तात्पर्यवत्त्वं
प्रत्यक्षादेर्बलितमतया न क्वचिद्गौणता स्यात् ॥

मा तात्पर्यं भवतु विधिषु द्वारभूतेऽर्थजाते
तैस्तत्सिद्धिस्तदपि घटते बाधसिद्ध्योरभावे ।
सिद्धार्थानामपि च विदितैर्वार्थवादैर्व्यवस्था
तद्देवानामपि न विकलो मोक्षविद्याधिकारः ॥ १६ ॥

(मन्दाक्रान्ता)

९. अपशूद्राधिकरणम् ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

सन्तु तर्ह्यवरवर्णजा अपि
ब्रह्मबोधकलनाधिकारिणः ।
कर्मणीव खलु नाधिकारिणा-
सन्निराहित इहाप्यपेक्षितः ॥ १७ ॥

वक्तुमध्ययनशालिजन्मनां
वेदपूर्वमधिकारमीश्महे ।
तेषु नाध्ययनमस्ति नापि च
प्राग्भवाधिगतवेदसंस्मृतिः ॥ १८ ॥

(रथोद्धता)

१०. कम्पनाधिकरणम् ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

असवोऽशनयश्च यस्य रूपं
यदिदं किं च मनूदितः स वायुः ।
इतरं प्रतिबोधयेत्स्वशक्त्या
न खलु प्राणपदं सवज्रशब्दम् ॥ १९ ॥

प्रकृतं परपूर्वमन्त्रयोश्च
प्रमितं ब्रह्म जगत्प्रकम्पनं च ।
तदसावुपमानमत्र वज्रं
भयदे प्राणपदं च गौणमस्मिन् ॥ २० ॥

(औपच्छन्दसिकम्)

११. ज्योतिरधिकरणम् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

देहात्समुत्थाय यज्ज्योतिराप्यं
सूर्योऽर्चिराद्यध्वमध्यास्थितोऽयम् ।
न ब्रह्म तच्चेदमुख्यार्थता स्यात्
ज्योतिःसमुत्थानसंपत्तिवाचाम् ॥ २१ ॥

वैयर्थ्यतो निर्गुणब्रह्मभावे
ज्योतिः परं ब्रह्म मुक्तस्वरूपम् ।
गौणौ समुत्थानसंपत्तिशब्दौ
*..

(पञ्चचामर)

१२. अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

द्यौराकाशस्तन्निर्वाह्या
ये नामार्थास्ते वाच्याः ।
....
......यद्योगस्तस्मिन् ॥ २३ ॥

ब्रह्मण्यात्मश्रुत्यादीनां
रूपं नामेत्युक्त्याऽशेषे ।
ग्राह्ये तत्संकोचायोगाद्
ब्रह्मैवासावाकाशोऽपि ॥ २४ ॥

(विद्युन्माला)

१३. सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

प्रकरणमिदमादिमध्यावसानेषु जीवं ननु
प्रथयति कतमोऽयमात्मेति यज्जीवपृच्छोत्तरम् ।

---

* तुरीयपादो न दृश्यते

प्रकटनमिह तत्र तन्नास्ति यद्ब्रह्मतद्धर्मयो-
स्तदखिलमपि जीव एवोपचारेण योज्यं बुधैः ॥ २५ ॥

प्रथममिह विविच्य तं प्राणमुख्याद्धनात्मव्रजा-
त्तदनु समुपदर्श्य च स्वप्नसुप्त्योरतद्धर्मताम् ।
उपदिशति परेण तस्यैक्यमन्ते तदन्यार्थिका
तदनु गतिरियं न भक्तिप्रक्लृप्त्यै परोक्तेरलम् ॥ २६ ॥

(निशा)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१. आनुमानिकाधिकरणम् ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

योगरूढितोऽपि कापिलस्मृतिक्रमादतो-
ऽव्यक्तशब्दबोधितं प्रधानमेव काठके ।
पूर्वमत्र यद्रथत्वरूपणेन धीस्थितं
व्यक्तमस्य तच्छरीरमश्नुते न शक्यताम् ॥ १ ॥

रूढिरस्य सांख्यमात्रकल्पिता न साधिका
योगतस्तु सूक्ष्ममत्र किंचन प्रतीयते ।
तेन सूक्ष्मकारणोद्भवं शरीरमेव तत्
प्रस्तुतं च तद्धि पूरुषान्वयव्यपेक्षि च ॥ २ ॥

(शान्विः)

२. चमसाधिकरणम् ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

प्रकृतिरजोचिताऽजनितया च तथैकतया
त्रिगुणमयी च सा भवति लोहितकृष्णसिता ।

कपिलमुनिस्मृता विविधजीववचोनुगुणा
न तदनुरोधिनी तदितरोपनिषत्प्रथिता ॥ ३ ॥

बालि खलु योगतोऽपि पदरूढ्यपरित्यजना-
द्गुणमुखवर्तनं ननु निरूढिरतोऽप्यधिका ।
तदियमजाप्रक्लृप्तिरिह बर्हिरवन्नगुणे
तदनुविधायिनी प्रथितजीवभिदानुकृतिः ॥ ४ ॥

(नर्कुटकम्)

३. संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥

पञ्चपञ्चजनकीर्तनं यदिह...मानुषपरं भवे-
त्स्यान्निराशयहतं वचो यदि तु वाक्यशेषपठितार्थकम् ।
भिन्नशाखिपठितार्थभेदकथनाद्भवेत्तदनवस्थितं
पञ्च पञ्च कपिलोक्ततत्त्वगुणपञ्चविंशतिरतो भवेत् ॥

संख्यया न खलु सौति योगमुपसर्जनेन न च तद्गता
काङ्क्षया विरहितेन तेन कपिलस्मृतिक्रमविवर्जनात् ।
प्राणनेत्रमुखपञ्चकस्य गगनस्य चाश्रय इहेरितो
ज्योतिरन्नपठनाद्विकल्पपरिकल्पना तु तदुपासने ॥ ६ ॥

(रत्नभूषणम्)

४. कारणत्वाधिकरणम् ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥

सदसत्प्रभवं स्वकर्तृकं
जगदेतत्प्रतिपादयत्कथम् ।
निगमान्तकदम्बकं जग-
त्प्रभवे ब्रह्मणि मानतां भजेत् ॥ ७ ॥

तदसत्कथयन्ति सौक्ष्म्यतः
सुकरत्वात्तु जगत्स्वकर्तृकम् ।
निगमान्तवचांसि नान्यथा
तदसद्वाद्यसनादि युज्यते ॥ ८ ॥

(योगिनी)

५. बालाक्यधिकरणम् ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

पुरुषो योऽयमजातशत्रुकथितः प्राणः स जीवोऽथ वा
चलनं कर्म भवत्यदृष्टमथ वा रूढ्या निरूढ्या च यत् ।
प्रतिपन्नं यदुपक्रमेऽस्ति वचनं ब्रह्म ब्रवाणीति तद्
विदितं भ्रान्तवचस्तथा ह्यनुपदं न ब्रह्मता सा कथम् ॥

भ्रमवान् गर्गकुलोद्भवो हि मनुतामब्रह्मणि ब्रह्मतां
तदुपक्रान्तिपदे तु नास्ति विमतिः श्रोत्राऽपि च श्लाघिते।
तदिहोक्तं तमपोह्य यत् क्षितिभुजा तद्ब्रह्म नो चेद्भवेत्
पदयुक्भोऽयमसङ्गतस्तदिह नः कर्मेति कार्यं मतम् ॥
(मत्तेभविक्रीडितम्)

६. वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

पतिसुतमुखसूचितस्य भोक्तुः
कथममृतोक्त्युदितेन याज्ञवल्क्यः ।
उपदिशति परेण केवलैक्यं
यदयमनूद्य विधिर्विशेषकाङ्क्षी ॥ ११ ॥

व्यवहृतिविषयादसत्यभेदा-
दियमनुवाद्यविभेदतोपपन्ना ।
यदि भवति स सत्य एव मोक्षे
न खलु भवेदवभेदतो निवृत्तिः ॥ १२ ॥
(पुष्पिताग्रा)

७. प्रकृत्यधिकरणम् ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

ब्रह्म कर्तृ जगतोऽस्य नियन्तृ
स्पर्शरूपरसगन्धविहीनम् ।

निष्क्रियानवयवान्तरबाह्यं
 दृश्यवस्तुषु कथं प्रकृतिः स्यात् ॥ १३ ॥

ब्रह्म धर्मि यदि हि श्रुतिसिद्धं
 तद्विबाध्यमनुमानमशेषम् ।
अद्वयैकविषयाच्च ततोऽन्य-
 न्नास्ति मानमिह धर्मिणि किंचित् ॥ १४ ॥

[स्वागता]

८. सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ब्रह्म यदि प्रकृतिर्जगतोऽस्य
 श्रौतमृदादिनिदर्शनतः स्यात् ।
नैवमणुप्रमुखश्रुतिवाक्य-
 व्रातनिदर्शनतः किमिति स्युः ॥ १५ ॥

प्राथमिकी किल याऽत्र प्रतिज्ञा
 तामखिलोऽपि निदर्शनवर्गः ।
अङ्गतया न्यसनादनुरुन्द्धे
 भक्तिरतोऽणु न किंचनसूक्तिः ॥ १६ ॥

(दोधकम्)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

N. 4.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

१. स्मृत्यधिकरणम् ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

कपिलेन तत्त्वगणनैकतत्परा
रचिता स्मृतिर्निरवकाशताबलात् ।
निरुणद्धि कर्मविधिभिः कृतार्थया
श्रुतिमालयाऽवगमितं समन्वयम् ॥ १ ॥

नियतक्रमेति निरपेक्षतोद्धुरा
कपिलस्मृतेर्बलवती श्रुतिः स्फुटम् ।
स्मृतयोऽपि जाग्रति महद्भिर्निर्मिताः
श्रुतिमूलिकाः खलु ततो बलाधिकाः ॥ २ ॥

(मञ्जुभाषिणी)

२. योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

ननु योगशासनमुपासनाङ्गस्थितौ
विदितं प्रमाणमिति तत्प्रधानाद्यपि ।

अवबोधयन्निरवकाशमित्यन्यतः
श्रुतिसंततीरपनयेद्भवद्ब्रह्मणः ॥ ३ ॥

विदधाति न क्वचन तत्प्रधानादिकं
तदनु ब्रवीत्यपि तु पूर्वपक्षागतम् ।
परतत्त्वचित्तविनिवेशयोग्याश्रये
किमपीह लक्ष्यमिति तन्न तद्देशसम् ॥ ४ ॥

(कलभाषिणी)

३. विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

अजडो जडस्य जगतः प्रकृतिः
कथमीश्वरो भवितुमर्हति ते ।
असरूपमेनमपहाय जग-
त्प्रकृतिः प्रधानमुररीक्रियताम् ॥ ५ ॥

न हि सर्वथा विकृतिकारणयोः
समरूपता क्वचिदपि प्रथिता ।
यदि किंचिदस्ति खलु सा विभुना
सदितीक्षितस्य जगतोऽस्य सता ॥ ६ ॥

(प्रमिताक्षरा)

४. शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

महदधिगतमल्पसंभवं
न खलु महत्क्वचिदल्पकारणम् ।
तदुचितमणवोऽस्य कारणं
न परमवैभवबृंहितः परः ॥ ७ ॥

इयमपि कुमतिप्रकल्पना
प्रभवति नैव विवर्तवादिषु ।
गिरिशिखरगतेषु शाखिषु
स्फुरति तृणाङ्कुरविभ्रमो यतः ॥ ८ ॥

(अपरवक्त्रम्)

५. भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

ब्रह्माभिन्नं यदि खलु भोग्यै-
र्भोक्त्रा च स्यात्तदुभयभेदः ।
व्याहन्येत स्फुटपरिदृष्ट-
स्तन्नाद्वैतं श्रुतिगणबोध्यम् ॥ ९ ॥

भिन्नानां चेत्कुहचिदभेद-
स्तेषां भेदः कथमिव न स्यात् ।

अभ्यो भङ्गा न हि किमभिन्ना-
स्ते वाऽन्योन्यं किमिह न भिन्नाः ॥ १० ॥

(मत्ता)

६. आरम्भणाधिकरणम् ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अस्त्वेवमभेदो भेदश्च तदा हि
प्रत्यक्षविरोधः शक्यः परिहर्तुम् ।
न ह्यस्ति निकर्षः प्रामाण्यपदव्यां
प्रत्यक्षकलस्य श्रुत्यन्तसमूहात् ॥ ११ ॥

आरम्भणशब्दाद्यद्वैतपरोक्त्या
मुक्त्या च जडानां सत्यत्वनिरासात् ।
अक्षादिकमत्रामानं व्यवहारा-
तीतानवगाहीत्यद्वैतमखण्डम् ॥ १२ ॥

(मणिमाला)

७. इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

सर्वज्ञं खलु जीवं नो भिन्नं परिपश्येत् ।
संस्रष्टा तदनिष्टं संसारं कथमीशः ॥ १३ ॥

नावद्यैः प्रतिबिम्बे वक्त्रस्य क्षतिरस्ति ।
इत्येवं प्रतिवक्तुं तस्येयं किल लीला ॥ १४ ॥

(मदलेखा)

८. उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

द्वितीयरहितः परस्तव मतो
जगद्भवतु तत्करोतु च कथम् ।
बहुक्रमभवं विलक्षणमिदं
कुतः खलु भवेत्सहायरहितात् ॥ १५ ॥

स्वतन्त्रमपरं सहायमिह न
स्वशक्तिविभवास्तु जाग्रति परे ।
भवेत्स इयता जगज्जनयिता
पयोहिमनयादनन्यसहितः ॥ १६ ॥

(जलोद्धतगतिः)

९. कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

ब्रह्म हि कृत्स्नमेव यदि ते पय इव दधिता-
मेति विकारतां ध्रुवमिदं हि न भवति ततः ।

तामिदमेकदेशमुखतो यदि पुनरयते
निष्कलशब्दकोपमिह को ह्यलमतिपतितुम् ॥ १७ ॥

क्षीरवदात्मनैव तदिदं न विपरिणमते
कल्पितमायया ऽस्य खलु तद्बहुभवनमिदम् ।
तत्तु न कृत्स्नतो भवति तत्परिणतिविततिः
किं तु मरीचिकोदकनयान्न सदसदुभयम् ॥ १८ ॥

(वंशपत्रपतितम्)

१०. सर्वोपेताधिकरणम् ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

माया खल्वप्यवपुषि नास्मिन्युक्ता
ब्रह्मण्यातो न जगदधिष्ठानं तत् ।
मायावित्वं दधति वपुष्मन्तो हि
ब्रह्मानीदृक् प्रथमवपुःस्रष्टौ ते ॥ १९ ॥

ईशो मायी न च वपुरस्येत्युक्तिः
श्रौती तर्कं प्रशिथिलमूलं कुर्यात् ।
नो चेद्वाह्यं सहकृतमन्येनालं
दृष्टा मायिष्वपि किमियं नालंता ॥ २० ॥

(जलधरमाला)

११. प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

यदि सृजति फलेप्सुताऽऽवश्यिकी
न भवति यदि सा विवेकक्षतिः ।
सृजति जगदवाप्तकामोऽपि चे-
दिह बत स विवेकिधुर्यः कथम् ॥ २१ ॥

सुखमनुभवतो हि लीलायितं
श्वसितमसुमतां वृथा चेष्टितम् ।
इति फलमनवेक्ष्य दृष्टार्थता
तदियमपि मता सृजिर्ब्रह्मणः ॥ २२ ॥

(मन्दाकिनी)

१२. वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

जगद्धि निम्नमुन्नतं च पापपुण्यतत्फलैः
सृजत्यदो यदि प्रभुस्तदाऽस्य पक्षपातिता ।
न पूर्वपूर्वकर्मणेति वक्तुमत्र युज्यते
तदा ह्यनीश्वरत्वमस्य दूषणं प्रसज्यते ॥ २३ ॥

अवेक्ष्य कर्मजातमेष तत्फलं प्रयच्छती-
त्यपि श्रुतिप्रसिद्धमेव नात्र कल्पनाऽस्ति नः ।
न सेवनानुरोधिभृत्यवेतनप्रदायिनः
स्वतन्त्रता विहीयते नयस्थितस्य भूपतेः ॥ १४ ॥

(पञ्चचामरः)

१३. सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

नोपादानं निर्गुणमैक्षि ब्रह्माप्येतान्निर्गुणमेव ।
नोपादानं तज्जगतोऽर्हं वैदिकवचसाप्येतदसाध्यम् ॥

दुःशङ्कैषा खल्वपरेषामारम्भे हि स्यान्न विवर्ते ।
यद्दृश्यन्ते जातिगुणेष्वप्यन्यापोहस्वादिविवर्ताः ॥१६॥

(काञ्चनमाला)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१. रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

सुखदुःखमोहकलिलं हि निखिलं
त्रिगुणात्मकं नियमतो जगदिदम् ।
अनुरूपमस्य जगतः प्रकृतितां
त्रिगुणं प्रधानमुपयाति न परः ॥ १ ॥

ननु मायया त्रिगुणया भगवतः
स्फुटसिद्धसाधनहता त्वदनुमा ।
यदि तु स्वतन्त्रमनुमेयमुररी-
कुरुषे स्वदर्शनविरोधि तदिदम् ॥ २ ॥

(नवनन्दिनी)

२. महद्दीर्घाधिकरणम् ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

प्रपञ्चोपादाने नैव चैतन्यमास्ति
प्रपञ्चे नास्तित्वादम्बरादौ जडेऽस्मिन् ।
न खल्वास्ते सूक्ष्मे गन्धवत्त्वादि दृष्टं
तदत्रोपादानं संमतं न प्रधानम् ॥ ३ ॥

इदं नास्त्येकान्तं यद्गुणाः कारणानां
गुणान्कार्ये दृष्टेऽप्यारभन्ते मते ते ।
न हि ह्रस्वत्वाद्वा पारिमाण्डल्यतो वा
गुणारम्भः कार्ये संमतस्ते बुधस्य ॥ ४ ॥

(चञ्चरीकावली)

३. परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ॥

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

ये शाटीपेटीप्रभृतय इमे खल्वनेकस्वभावै-
स्तत्तत्कर्मभ्यः स्वयमुपचितैरेकजात्याऽवरूढैः ।
आरभ्यन्ते तैरपि च मिलितैरेवमुर्वीनगाद्याः
सूक्ष्मैरारब्धा इति यदणुवाद्युक्तमेतद्दुरुक्तम् ॥

नैवानेकत्वं द्रुतघनतरावस्थयोः कारणस्थं
नाप्यस्त्यल्पत्वं प्रचितमृदिते तैलपिण्डादिकार्ये ।
सूत्रैर्गोवालैरपि विरचिते दामनि ह्यैकजात्यं
किं चाणुष्वेषां मिलनजननं कर्महेतोः कुतस्तत् ॥

(कुसुमितलता)

४. समुदायाधिकरणम् ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

न हि समुदायद्वय इह बाह्यान्तरभावे
जनयितृभावः कथमपि चैतन्यवतोऽर्थः ।
क्षणिकतया यत्किमपि हि दृष्टं तदपेक्षं
तदुभयहेतुस्तदलमिहाण्वादिगणो नः ॥ ७ ॥

इति सुगतानां मतमिदमत्यन्तमयुक्तं
क्षणिकमतेऽन्त्यः क्षण इव पूर्वोऽप्यनपेक्षः ।
न यदि भिदाऽन्त्यक्षणजनने स्यादिति तस्मात्
फलमपि कुम्भे स्थितिमति बीजप्रकरे स्यात् ॥

(प्रियकान्ता)

५. अभावाधिकरणम् ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

स्वप्रधीनयोस्सहोपलम्भतश्च सर्वदा निरूपणे हि
दौस्थ्यतो न संविदोऽन्यदर्थजातमत्र भूतले समस्ति ।
नीलपाटलादिसंविदेव पूर्वपूर्ववासनावशेन
भावरूपिणी विभाति साऽपि वा न चास्ति वेद्यवर्जितेति ॥ १ ॥

सौगतं मतान्तरं त्वतीव तुच्छमत्र नास्ति बाधकं हि
संघ्यवत्सहोपलम्भनं प्रभाघटादिवन्निदानुरोधि ।
रूपणस्य नीलपाटलादिकस्य संविदात्मकत्वमेव-
मूचुषाऽपि कार्यमेव तज्जगच्च संविदोऽन्यदस्ति साऽपि ॥ १० ॥

(वृत्तम्)

६. एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥

सदसदुभयतादिप्रकारान्वितं
सकलमिदमतो नैकरूपं जगत् ।
भवति हि विषयेष्वस्ति नास्तीति च
प्रमितिरत इदं चित्ररूपोपमम् ॥ ११ ॥

इति जिनकलितं सप्तभङ्गीमतं
बुधजनविमतं यद्विरोधाकुलम् ।
न खलु भवति धीरस्ति नास्तीति च
क्वचिदपि च विना देशकालोपधिम् ॥ १२ ॥

(चन्द्रिका)

७. पत्यधिकरणम् ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

नोपादानं जगतामादिदेवः
कर्ता ह्येष स्वनियम्यः कथं स्यात् ।
द्रव्ये कर्ता तदुपादानभावं
संप्राप्तो वा क्व नु दृष्टः सुधीभिः ॥ १३ ॥

शैवादीनामनुमानावलम्बं
नेमं पक्षं निगमान्ताः क्षमन्ते ।
स्वेच्छामात्राद्धेतुभावं परस्मिन्
बिभ्राणे कस्य नियम्यत्वदोषः ॥ १४ ॥

(वातोर्मी)

८. उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥

निःश्वसितं हि परस्य घुणाक्षरपङ्क्तिसमं
तेन विमृश्य कृतं किल तन्त्रमतो बलवत् ।
तत्तनुभृद्गणजन्मानि सात्त्वततन्त्रमिते
सा स्मृतिरस्तु पराद्वयबाधकता न हि ते ॥ १५ ॥

जीवजननापवर्गकथैव मुधाऽस्य भवे-
द्वेदवचश्च दृढक्रममागमतो बलवत् ।
तेन तदंशकृतौ पुरुषस्य विमोहनता-
कल्पनमर्हति सा खलु तन्त्रकृतोऽस्य मिता ॥

(अश्वगतिः)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१. वियदधिकरणम् ॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

हरिपदतेजसोः क्रमिकसृष्टिवर्णनात्
प्रथमजनौ द्वयोरनुपपत्तिमागताम् ।
शमयितुमाद्यमत्र जनिहीनमुच्यतां
स्पृशिरहितत्वयुक्तगुणवत्त्वदर्शनात् ॥ १ ॥

क्रम इह तेजसः प्रथमसृष्टिवर्णने
भवति विबाधितः प्रथमपाठलाभतः ।
जनिरहितं नभो यदि जनिश्च तत्क्रम-
श्रुतिरपि बाध्यते न बहुबाधनोचिता ॥ २ ॥

(प्रभद्रकम्)

२. मातरिश्वाधिकरणम् ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

मरुदनस्तमितदेवताश्रुते-
रमृततासमुपवर्णनादपि ।
जननवान्न भवतीति तत् क्वचि-
त्क्वचिदधीतमपि यातु गौणताम् ॥ ३ ॥

उपनिषत्सु हि विशुद्धमव्ययं
सकलशेष्यधिगतं प्रतिज्ञया ।
तदनुरोध्यमृततानिरूपण-
प्रमुखमन्यदिति सोऽपि जन्मवान् ॥ ४ ॥

(प्रियंवदा)

३. असंभवाधिकरणम् ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

तदपि विकारः कारणभावा-
त्सदखिलमूलं वायुनभोवत् ।
उपनिषदाऽपि ह्यात्मन आत्म-
प्रभवगिरैतद्दर्शितमेव ॥ ५ ॥

भवति सतश्चेत्स्यादनवस्था
न सदसतः स्यात्स्पष्टविरोधात् ।
तदुभयभिन्नं स्यात्सत एवे-
त्यजनि सदन्यार्था श्रुतिरुक्ता ॥ ६ ॥

(मौक्तिकमाला)

४. तेजोऽधिकरणम् ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

तेजसो जनिर्ब्रह्मणः परात्तेन सृष्टता श्रूयते यतः ।
तैत्तिरीयके वायुशब्दतः पञ्चमी तु दिग्योगलक्षणा ॥ ७ ॥

नैरपेक्ष्यतः कारकश्रुतेः संनिधेरुपादानतार्थिका ।
पञ्चमी तु तत्तेजसो जनिर्वायुतामितात्ब्रह्मणः परात् ॥ ८ ॥

(मत्तहासिनी)

५. अबधिकरणम् ॥

आपः ॥ ११ ॥

अपां जनिर्नैव पावकाद्विरोधिनः संभवेत्क्वचित् ।
अतः परादेव तज्जनिं प्रमन्महे विश्वकारणात् ॥ ९ ॥

व्यतिक्रमः किं तु तच्छ्रुतेर्विरोधिता सूक्ष्मयोस्तथा ।
विवाक्षिता तेन तज्जनिर्भवेत्पराद्गुहगुपाधिकात् ॥ १० ॥

(चारुहासिनी)

६. पृथिव्यधिकाराधिकरणम् ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

नीवारप्रमुखमन्नं यत्स्रष्टं विदितमद्भिः ।
तत्रान्नश्रवणरूढेरद्भिस्तज्जनिहशेश्च ॥ ११ ॥

भूतानामधिकृतेर्भूः कृष्णत्वाधिकतयाऽस्याः ।
अन्यत्रान्नपदद्देशस्तद्वाचिश्रुतिकृतश्च ॥ १२ ॥

(हंसगीता)

७. तदभिध्यानाधिकरणम् ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ॥ १३ ॥

*तत्तद्भूताकारापन्नं सदितरजनकमिति कथं श्रुतिद्वयवैशसा-
व्योमादीनां पञ्चम्या हि श्वसनमुखजनिषु विदिता स्फुटं निरपेक्षता ।
तेषां स्वातन्त्र्यं चादुष्टं सत इव बहुभवनदृशः श्रुतावुपवर्णना-
दाकाशादेवेत्यप्यन्या श्रुतिरिह समधिगमयते सतो निरपेक्षताम् ॥

बाधं नार्हन्त्येते सर्वे द्विविधवचनसमधिगता यतः खलु धर्मिणः
सच्चाकाशाद्याश्चेहासते न हि किमपि विनिगमकं तदन्यतरोज्झितौ ।
तस्माद्बाध्या तद्धर्मत्वाद्वियदधिकृतिकथितनयादियं निरपेक्षता
भूतानां तत्स्वातन्त्र्यं च स्थितवति यमयितरि परोक्तं च न युज्यते ॥
(भुजङ्गविजृम्भितम्)

८. विपर्ययाधिकरणम् ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

सृष्टौ भूतानां क्रम इह खलु यः क्लृप्तो
वेदान्तेष्वेष प्रसरतु विलयेऽप्येषाम् ।
कार्योपादाने प्रथमचरमनाशत्वं
लोके दृष्टं न प्रभवति बहिरङ्गं तत् ॥ १५ ॥

* इमौ श्लोकौ कल्पतरुपरिमले असिन्नेवाधिकरणे दीक्षितैः निर्दिष्टौ ।

नान्वेतुं योग्यः क्रम इह विदितः सृष्टौ
प्रत्यासन्नोऽपि श्रुतिकथितलये श्रौतः ।
नो चेत्कार्यं स्यात्क्षणमपि निरुपादानं
तद्वा संभाव्यं न भवति विदुषामिष्टम् ॥ १६ ॥

(असंबाधा)

९. अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण
तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

भूतजन्मतोऽपि हि प्राक् प्राणमानसादिजन्म ।
मुण्डके पठितं तस्मादादिमा न भूतसृष्टिः ॥ १७ ॥

प्राणमानसादिकानां भौतिकत्वहेतुतार्थः ।
पाठतो बली निदध्यादग्र एव जन्म तेषाम् ॥ १८ ॥

(सिंहरेखा)

१०. चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो
भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जीवस्य जन्ममृतिहीनताश्रुति-
र्जातेष्टिपित्र्यविधिभिर्विरुध्यते ।

तस्यैव जन्मनिधने निमित्ततां
तेष्वर्हतो न वपुषो निराकृतेः ॥ १९ ॥

आवेदयन्ति ननु तेऽपि नित्यतां
जीवस्य भाविफलभोगसिद्धये ।
तस्माच्छरीरजनिमृत्यु तद्द्विधा-
वध्यस्तमेव भजते निमित्तताम् ॥ २० ॥

११. आत्माधिकरणम् ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

मा भून्मातुर्जननमस्य देहा-
त्कल्पारम्भे जननमीशमुख्यात् ।
व्याकोपः स्यादितरथा पदानां
तत्स्रष्टत्वं विदधताममुष्य ॥ २१ ॥

ब्रह्मात्मत्वं स्वपरथाऽनुवृत्तं
वाक्यैरस्य ह्यधिगतं प्रधानैः ।
तस्मान्नित्यस्तदनुसारिणीनां
जन्माभावश्रुतिगिरां बलित्वात् ॥ २२ ॥

१२. ज्ञाधिकरणम् ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

ज्ञप्तिरुदेति नश्यति सुषुप्तिषु सा
नास्ति सकर्मिका सततमात्मगता ।
नास्य हि रूपमात्मन इयं भवितुं
.... ॥

संततचिन्मयस्तु स तथा श्रवणा-
त्संशयविभ्रमाद्यविषयत्वसत्त्वात् ।
यत्तु सकर्मकत्वमुदयप्रमुखं
सर्वमिदं मनःप्रभववृत्तिगतम् ॥ २४ ॥

(जलदा)

१३. उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम् ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

उत्क्रमणं गतमागतं च शरीरिणो
नैव विभुत्वमते कथंचन युज्यते ।
तद्बलवत्यनुरुध्यतामणिमश्रुति-
र्वैभववर्णनमौपचारिकतां भजेत् ॥

श्रुत्युदिताऽप्यणुताऽस्य सर्वशरीरक-
व्यापिसुखोदयदर्शनेन विरुध्यते ।

तद्विभुरेष तु बुद्ध्युपाधिवशादिदं
यद्गतमागतमर्थवादगिरोच्यते ॥

(सुन्दरम्)

१४. कर्त्रधिकरणम् ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

बुद्धिः कर्त्री परिणतिशतभाङ्
न त्वात्मा स ह्यविकृतिरुदितः ।
कर्त्रर्थामस्यां स्फुरणमुभयथा
युक्तं न त्वन्मतविनिगमकम् ॥ २७ ॥

दद्याद्ध्यायेदिति विविधविधि-
श्रुत्यर्थापत्त्यधिगमितमिदम् ।
भोक्तृश्रुत्युक्तिषु च सुविदितं
कर्तृत्वं न त्वपलपनसहम् ॥ २८ ॥

(भ्रमरविलसितम्)

१५. तक्षाधिकरणम् ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

विशुद्धो यद्येवं भवतु कृतिमान्यो हि भुक्तिं
भजेद्युक्तं तस्य प्रयतनमुपायेषु मुक्तेः ।

उदासीनत्वं तु श्रुतिषु विदितं मोक्षकाले
भविष्यत्तन्नास्ति क्वचिदपि च कश्चिद्विरोधः ॥ २९ ॥

अहंकारः कर्ता चिदचिदुभयाध्यासासिद्धो
न चेत्कर्तृत्वादेः कथमचिदपेक्षोपपन्ना ।
उपादानत्वे संभवति न निमित्तत्वमस्मिन्
विशुद्धेऽप्यध्यस्ता कृतिरिति तु मुख्यार्थयत्नः ॥ ३० ॥

(चन्द्रश्रीः)

१६. परायत्ताधिकरणम् ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

प्रावृडुदञ्चितशैवलिनीरयकृष्यमाणतरोरिव
प्रेर्यतरस्य परेण हि न स्युरिमाः प्रवृत्तिनिवृत्तयः ।
किं च विधाननिषेधवितानलियोज्यताऽपि न संभवेत्
तत्परकारयितृत्ववचो व्यतिरेकशून्यमपेक्ष्यताम् ॥ ३१ ॥

न स्तुतिमात्रमिदं वचनं न हि किंचिदत्र विरुध्यते
न व्यतिरेकमहाबलमागमगम्यहेतुरपेक्षते ।
प्रेरकता च परस्य न लौकिकवैदिकेषु जलौघवत्
किं तु हिताहितबुद्ध्युपहारमुखेन सेति परीक्षकाः ॥ ३२ ॥

(अम्बुरुहम्)

१७. अंशाधिकरणम् ॥

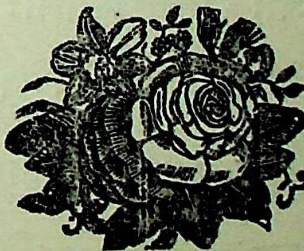
अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवब्रह्मभिदां निषेधतां
प्रेर्यप्रेरकता कथं तयोः ।
अंशोंऽशीति विभागकल्पना-
ऽप्येकान्ताभिदया विरुध्यते ॥ ३३ ॥

या ब्रह्मप्रतिबिम्बताऽस्ति सा
जीवानामुदिता तदंशता ।
तद्भेदाध्यसनेन चोच्यते
सर्वाऽपि प्रथिता व्यवस्थितिः ॥ ३४ ॥

(मुद्धविराद्)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१. प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

सर्वकार्यपूर्वभाविभावं
कीर्तयत्यपास्यतीन्द्रियाणाम् ।
कर्म वैदिकी श्रुतिस्तदेषां
जन्मवर्णनौपचारिकी स्यात् ॥ १ ॥

जन्यभावभङ्गतो न युक्तं
साधनं जनिश्रुतेस्तदेषाम् ।
अस्तितोक्ति शर्करादिसृष्टेः
प्रागवान्तरे लये तदर्थम् ॥ २ ॥

(मयूरसारिणी)

२. सप्तगत्यधिकरणम् ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तेषां संख्या नानारूपाः सन्त्याम्नाताः सप्ताष्टाद्या-
स्तत्र ह्यल्पीयस्तापक्षः श्रेयानातः सप्तैव स्युः ।
सप्तानामेवात्रोत्क्रान्तिः संख्याल्पत्वादादर्तव्या
तत्राम्नातास्त्वष्टाद्याः स्युः संख्याभेदास्तद्वृत्तीनाम् ॥

नानासंख्याम्नाने येषां कार्यं दृष्टं यावन्त्यातः

सप्तैतानि स्युश्चत्वार्यप्यूना संख्योपास्त्याद्यर्थां ।

तेषामुत्क्रान्तिश्च श्रुत्याः प्रस्तावेनासंकोच्यत्वा-

दून्स्त्वस्याम्नाने तेषां सप्ताधिक्यस्यालोकाच्च ॥ ४ ॥

(अनङ्गक्रीडा)

३. प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

व्यापकानि तानि खानि सर्वतो

विप्रकृष्टगोचरोपलम्भनात् ।

तावतामनन्तताश्रुतेरपि

व्यापिनां च नोत्क्रमस्त्वतो भवेत् ॥ ५ ॥

उत्क्रमश्रुतेरणूनि नो यदि

स्वर्गतोऽपि दृश्यतामिह व्रजेत् ।

संनिकर्षतो दृशिर्दवीयसां

स्यातुमेव कीर्तिता ह्यनन्तता ॥ ६ ॥

(श्येनिका)

४. प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम् ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

अस्ति महाप्रलयेऽपि हि

प्राणनमित्युपदिश्यते ।

तेन वयं प्रमिमीमहे

प्राणमरुन्न विजायते ॥ ७ ॥

तस्य जनिर्बहुधा श्रुता

लिङ्गमवातगिरा हतम् ।

तत्परमेश्वरसत्तया

सार्थकृता त्वननश्रुतेः ॥ ८ ॥

(उत्सुकम्)

५. वायुक्रियाधिकरणम् ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

प्राणोऽयं वायुमात्रं

तस्य श्रुतौ वायुतोक्तेः ।

सर्वेषामिन्द्रियाणां

संघातजन्मा क्रिया वा ॥ ९ ॥

अस्ति ह्येषां शरीर-

व्यापारहेतुः क्रियैका ।

कीरादीनां खगानां

तत्पञ्जराकम्पनी वा ॥ १० ॥

तत्स्थापितः प्राणसृष्टेः

पार्थक्यतो नैव तदैक्यम् ।

भिन्नः शरीरव्यापारः
साजात्यतो वक्ति वाक्यम् ॥ ११ ॥

नाध्यक्षाणां क्रियैव
द्रव्यान्तरत्वावसाया ।
तस्मादाध्यात्मिकोऽयं
पञ्चात्मको वायुभेदः ॥ १२ ॥

(चन्द्रलेखा)

६. श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

समतया मीयते ह्येष लोकैस्त्रिभिः
समतया मीयते ह्येष सर्वेण च ।
विभुरतस्तावदुत्क्रान्तिरस्य श्रुता
कलयतां भूतसूक्ष्मोपाधिकां तां तु ॥ १३ ॥

भवति हैरण्यगर्भो विभुर्नेयता
प्लुषिसमत्वादिकस्यापि चात्र श्रुतेः ।
स्वत इहोत्क्रान्तिगत्यागते संभव-
त्यनुचितत्वात्परोपाधिताया अपि ॥ १४ ॥

(उर्वशी)

७. ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

तपनवह्निमुखाः सुराः किल चक्षुराद्यभिमानिनः
श्रुतिमिता इति तत्प्रवर्तनकारिणो यदि जीववत् ।
विषयदर्शनकर्मसंभवपुण्यतत्फलभागिनः
कथमिव स्युरिमेऽपि जीववदेव नेन्द्रियतामिताः ॥

न खलु वैषयिकोपलब्धिमुपाश्रयन्ति दिवौकसो
न च तदीयकखेचरेषु भवन्ति पुण्यफलाः क्रियाः ।
तपनभास इवेन्द्रियेषु भजन्त्यनुग्रहकारितां
श्रुतिबलादिति कल्पने किमिहास्ति किंचन दूषणम् ॥

८. इन्द्रियाधिकरणम् ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥१७॥

वाक्चक्षुःप्रभृतीदं प्राणस्यैव तु वृत्ति-
र्नाभिप्रभृतिस्थानान्नानात्वं प्रतिपन्ना ।
तद्रूपं तदधीनं प्राणश्रुत्यभिधेयं
यद्गीतं श्रुतिवाक्यैर्न द्रव्यान्तरतार्हम् ॥ १७ ॥

तत्सृष्टेः पृथगस्य श्रुत्योक्ता ननु सृष्टि-
स्तल्लिङ्गं बलि वाक्यात्तद्भेदं गमयेन्नः ।

कोऽन्तस्थस्तदधीने न द्रव्यान्तरतेति

प्राणोक्तिः परिकल्प्या नानार्था श्रुतिदृष्टेः ॥ १८ ॥

(अलोला)

९. संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥

व्यवधिसहिता जगद्व्याकृतिः

सरसिजभुवा परब्रह्मणः ।

प्रणिधिपुरुषेण राज्ञो यथा

परबलदृशस्तथैव श्रुतेः ॥ १९ ॥

सरसिजदृशः प्रवेशोऽन्यथा

न तु परकृतौ जगद्व्याकृतौ ।

गुणगतिरपि प्रधानान्वये

समुचिततरा ह्ययोग्ये सति ॥ २० ॥

(प्रमुदितवदना)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्यां

चतुर्थपरिच्छेदे द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

१. तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

भोग्यवदन्यदेहमपि जीव इतो गमने समश्नुते
देहगभूतसूक्ष्मसहितस्य गतिः किमिह प्रकल्प्यते ।
श्रुत्युदितं त्वपां पुरुषशब्दनमात्रमतो न सिध्यति
द्युप्रभृतिष्वपामपि गतिः कथमप्युदिता न दृश्यते ॥

नैव भवत्यपां पुरुषशब्दनमत्र त्रिवृत्कृतिं विना
केवलमाप एव न च सन्ति परेण हि तास्त्रिवृत्कृताः ।
श्राद्धकृताहुतित्वभवयाऽम्बुदलक्षणयोपलक्षिता-
स्ता दिवि सोमराजतनुसंभवकारणमित्यधीमहे ॥२॥

(उत्पलमालिका)

२. कृतात्ययाधिकरणम् ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

इह स्म यत्किंचन करोति मानवः
स तस्य भुक्त्वा फलमशेषकर्मणः ।

द्विवोऽवरोहेद्वसुमतीं तथा श्रुते-
रकर्मलेशश्वर···तन्तुसंनिभात् ॥ ३ ॥

विशिष्टविप्रादिषु न जन्म कर्मणा
विना तदङ्गेन चरणेन संभवेत् ।
अतः सकर्मा गतिविशेषलिङ्गत-
स्तदेतु सङ्के···शेषलिङ्गकम् ॥ ४ ॥

(मञ्जुवादिनी)

३. अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

विधुममखादिकृतोऽप्यधिरूढा-
स्तदनु भजन्ति फलाय तृतीयम् ।
विधुगमनश्रवणादखिलानां
तदुपगमे च पथोऽनुपदेशात् ॥ ५ ॥

हिमकिरणाप्तिवदेव जनानां
यमसदनाप्तिरपि श्रुतिसिद्धा ।
तदुचितमत्र विशेषवचोभ्यां
द्विविधजनेषु तयोः प्रविभागः ॥ ६ ॥

(तामरसम्)

४. स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

भवतु शिलादात्मजसुमनस्ता-
परिणतिरीत्या श्रुतिपठितेभ्यः ।
अनुशयिनां खश्वसनमुखात्मा
परिणतिरग्रेतनभवातिभ्यः ॥ ७ ॥

कथमपि पूर्वास्थितगगनात्मा
परिणतिरेषां कथमधुना स्यात् ।
तदिह पृथक्त्वानुभवयोग्या
गगनमुखाप्तिर्भवतिभिरुक्ता ॥ ८ ॥

(कुसुमविचित्रा)

५. नातिचिराधिकरणम् ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशादिष्वमीषां वसतिरतिचिरं व्रीहिप्रमुखव-
यस्सर्वेभ्योऽपि दुर्निष्प्रपततरामिति श्रुत्यैव भणितम् ।
नास्यां व्रीह्यादिमात्रे श्रुतिरत इति संकोचं कलयते
न श्रुत्याः सन्निधानं खलु बलरहितं बाधे प्रभवति ॥

आकाशाद्या विलम्बातिशयविषयकश्रुत्या हि तरपा-
ऽऽकाङ्क्ष्यन्ते स्वाभिधेयावधिविषयतयाऽऽकाङ्क्षाबलकृतः ।

तेषां तत्रान्वयश्चेदत इति भवति व्रीह्यादिविषय-

स्तस्मादाकाशमुख्यस्थितिरनतिचिरात्सेध्याऽनुशयिनाम् ॥

(सुवदना)

६. अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

व्रीहियवादिरूपजनिमनुशयिनिकरः

श्रुत्युदितां न विप्रजनिमिव कथमयताम् ।

इष्टकृतोऽपि दुःखबहुलजननमुचितं

हिंसनयोगतस्तदशुचि भवति हि यतः ॥ ११ ॥

श्लेषणमात्रमत्र गगनपवनघनव-

त्कर्म हि विप्रजन्मवदिह न विनिगदितम् ।

आवृणुते निषेधवचनमविधिविषयं

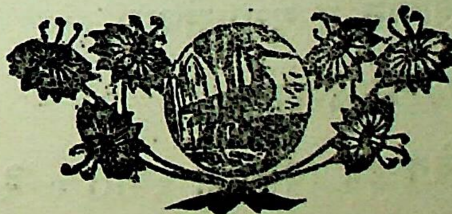
रागजहिंसनं न विहितमधिमखगतम् ॥ १२ ॥

(ऋषभगजविलसितम्)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्यां

चतुर्थपरिच्छेदे तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१. संध्याधिकरणम् ॥

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

स्वप्नपदार्थाः खलु परसृज्या
व्योमसमीरादिकवदधीताः ।
तद्वदमीषां न भवति बाधो
जागरबोधैरिति कलयामः ॥ १ ॥

जागरणादावनुभवसिद्धो
बाध इहैषां कथमपलप्यः ।
प्रस्तुतजीवान्वयि स हि कर्तै-
त्येतदतोऽमी न हि परसृज्याः ॥ २ ॥

(श्रीवृत्तम्)

२. तदभावाधिकरणम् ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

नाड्यां पुरितति परमेशे वा
जीवः स्वपिति न युगपत्तेषाम् ।
सुप्तावधिकरणतयाऽपेक्षा
तस्मादुचित इह विकल्पः स्यात् ॥ ३ ॥

सौधोपरिगृहकशिपुन्धाया-
घुक्ता वरमिह निखिलापेक्षा ।
दोषोऽत्र क इति कलुषा नैषां
वैकल्पिकगतिरुचिता वक्तुम् ॥ ४ ॥
(महाचित्रा)

३. कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

लयजननवतोः सत्युपाध्योर्भिदा
पिशुनयति भिदामुत्थिते सुप्ततः ।
न हि भवति भिदोपाधिभेदे हते
क्वचिदपि च मते तावके जीवयोः ॥ ५ ॥

स्वपनमधिगतो यः स एवोत्थितः
स्वपरविषयकप्रत्यभिज्ञादिभिः ।
तदनुसरणतः कल्प्यते सुप्तिषु
स्थितिरपि मनसां सूक्ष्मरूपैरिति ॥ ६ ॥
(क्षमा)

४. मुग्धाधिकरणम् ॥

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

जगति हि विदिताश्चतस्रो दशा
न तु तत इतरा प्रथमश्नुते ।

तदनुभवमिताऽस्ति मूर्च्छित या
स्वपनमरणतो न सा भिद्यते ॥ ७ ॥

अधिमुखविकृतेः पुनश्चोत्थितेः
प्रकटमुभयतो भिदा विश्रुता ।
सकलजनमितास्तु साधारणाः
प्रथितिमुपगताश्चतस्रो दशाः ॥ ८ ॥

(प्रभा)

५. उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥११॥

निर्गुणं निगदितं श्रुतिषु परं
ब्रह्म तत्सगुणमप्यधिगमितम् ।
तत्स्वतः परत इत्युभयविधं
तत्प्रमाभ्रमकरत्वमिव दृशोः ॥ ९ ॥

निर्गुणं न परसंगतिमयते
तत्कृता परिणतिरपि न तराम् ।
तद्विवर्तविषयाः सगुणागिर-
स्तत्परश्रुतिशतप्रतिनिहताः ॥ १० ॥

(चन्द्रवर्त्म)

६. प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २२ ॥

नेति नेति पदयुगे प्रतिषेधो यन्न निराश्रयो
रूपि केवलमुदितं प्रतिषेधार्हं निजरूपयोः ।
ते तु नार्हत इह हि प्रमिते लोकैः प्रतिषेध्यतां
स्यान्निषेधपदयुगस्थितवीप्सा त्वादरगोचरा ॥

स्वप्रधानमिह खलु प्रकृतं लोकावगतं जग-
द्ब्रह्मरूपयुगतयोदितमन्वेति प्रतिषेधनैः ।
ब्रह्म तु श्रुतिशिखरैः प्रमितमपूर्वं विशेषणं
तत्र नान्वयमयते त्रिफला वीप्सा च तदन्वये ॥

(हरनर्तकम्)

७. पराधिकरणम् ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥

सेत्वादिव्यवहरणाद्ब्रह्म
द्वैतीयीकयुगिति निश्चेयम् ।
प्राप्त्यर्थो विधिरधिको यस्मा-
दद्वैतश्रुतिरुपचारात्स्यात् ॥ १३ ॥

अभ्यासादपि भवति प्राप्ति-
नींचैस्तच्छ्रुतिविहतिरिष्टा ।
सामान्यादिभिरुपपत्तिः स्या-
त्सेतुत्वव्यवहरणादीनाम् ॥ १४ ॥

८. फलाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

कर्मण एव फलाप्तिः
संघटते कृषिरीत्या ।
ब्रह्मणि तत्स्तुतिमात्रं
मा फलदायि सकृद्भूत् ॥ १५ ॥
स्तुत्यवधारणपक्षे
कल्प्यमपूर्वमवश्यम् ॥
तद्वरमीशितुरेव
श्रुत्युदितं फलदत्वम् ॥ १६ ॥

(चित्रपदा)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः

तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

प्रकरणनामधेयगुणधर्मभिदा-
प्रमुखयुता विवेचितपुनःश्रुतयः ।
अधिगमयन्ति भेदमितरेतरतः
प्रतिनिगमावधि स्फुटमुपास्तिधियाम् ॥ १ ॥

फलगुणचोदनाह्वयभिदारहिताः
कथमिव भेदमाप्नुयुरुपास्तिधियः ।
यदिह विभेदकं कथितमभ्यसन-
प्रभृतिकमन्यगामि तदसिद्धमपि ॥ २ ॥

(ललिता)

२. उपसंहाराधिकरणम् ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

विद्यैक्येऽपि न कार्यः शाखान्तरगतगुणोपसंहारः ।
व्यावर्तनाच्छ्रुतगुणैस्तत्क्रमभङ्गादशक्तेश्च ॥ ३ ॥

तेऽर्थाभेदाद्वाक्यैरुपयन्तः प्रापकैः श्रुतैर्विधिभिः ।
न निवर्त्याः क्रमसहितैर्नाशक्तिस्तद्ग्रहेऽप्येतुः ॥ ४ ॥

(पथ्यार्या)

N. 9

३. अन्यथात्वाधिकरणम् ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

छन्दोगश्रुतिवाजसनेयगतोद्गीथविद्ययोरैक्यम् ।
बह्वर्थवादसादृश्यादभिधैक्यादपि ग्राह्यम् ॥ ५ ॥

एकत्र विधेयोद्गीथावयवे प्राणदृष्टिरोंकारे ।
अन्यत्र तु सकलोद्गीथकर्तरीत्यत इमे भिन्ने ॥ ६ ॥

(विपुलायाँ)

४. व्याप्त्यधिकरणम् ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

सामानाधिकरण्यवचनमध्यासार्थमेव भिन्नत्वात् ।
आदित्यो ब्रह्मेतिवदोंकारोद्गीथयोर्वाच्यम् ॥ ७ ॥

व्यावर्तकमुद्गीथपदमिह न्याय्यं तदंशलक्षणया ।
तस्मात्संबन्धोऽस्याकल्प्योऽस्या लक्षणा च स्यात् ॥ ८ ॥

(मुखविपुला)

५. सर्वाभेदाधिकरणम् ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

यस्मादेवंशब्दः संनिहितानेव योजयत्यातः ।
वासिष्ठ्याद्याः कौषीतकिगाथां न प्राणविद्यायाम् ॥ ९ ॥

ज्यैष्ठ्यादिगुणप्राणद्वारा नीता हि तेऽपि तद्धर्माः ।
एवंशब्दपरिग्राह्यास्तेऽस्मादेव तत्र स्युः ॥ १० ॥

(जघनविपुला)

६. आनन्दाद्यधिकरणम् ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

न क्वचन प्रतिपादिताः परविद्याविततिषु यतः
सच्चिदनन्तसुखात्मिकाः सकलास्वप्युपसंहरणम् ।
तत्तदुपात्तगुणैः परप्रमितैराजनसंघटना-
न्नो यदि तस्य गुणः परोऽप्युपसंहार्य इति प्रसजेत् ॥ ११ ॥

न स्युरसत्यजसात्मताप्रमुखमू...न्तदुन्मथिता-
स्तत्र सदादिगुणान्विना न भवेत्तेन विशिष्य मतिः ।
नापि विरुद्धविशेषणान्यनपेक्ष्याद्वयबोधकता
तेन तदाहृतिरिष्यते सकलास्वात्मपरश्रुतिषु ॥ १२ ॥

(भूतिलकम्)

७. आध्यानाधिकरणम् ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

इन्द्रियादिपरतोक्तयः स्युः पृथक्पृथगुपास्तिगताः ।
वाक्यभेद इह दोषतां नावहेदतिपरिस्फुटः ॥ १३ ॥

सप्रयोजनकपुरुषश्रेष्ठयमात्रपरतोचिता ।
आन्यपर्यमिह नास्ति वाक्यमैक्यगमकमिति ॥ १४ ॥

(भद्रकम्)

८. आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयिभिरात्मगिरोक्तो वाजिभिरुक्त इवात्मभू-
भूतवज्जलमुखानां सृष्टिक्रादिश्रुपवर्णनात् ।
मैवमादित एव पदोक्तेरीक्षितृताश्रवणादपि
ब्रह्म यत्र खलु प्रतीतिषु सर्वनवाद्युपसंहृतौ ॥ १५ ॥

ऐतरेयिभिरात्मगिरोक्ताद्वाजिभिरन्यदिति स्फुटं
तद्विलक्षणपद्धतिभाजोरैक्यमपोहति विद्ययोः ।
मैवमात्मपदं ननु सत्यप्याकलयस्युपसंहृता-
वश्रुतं श्रुतमित्यपि वाक् तस्यात्माविभेदमपास्यति ॥ १६ ॥

(चन्द्रकला)

९. कार्याख्यानाधिकरणम् ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

सामान्यतया विहितेऽपि भूयो विद्याङ्गतयाऽऽचमने विधिः स्यात् ।
लिङ्प्रत्ययतो ह्यवगम्यते ···· स्तुतिमात्रमनन्नतोक्तिः ॥ १७ ॥

सामान्यविधिः सकलेषु कर्मस्वङ्गं यदिमामपि याति विद्याम् ।
तस्मात्तदनूद्य तदर्थितोये वाससत्वमसो विधिसंक्रमः स्यात् ॥ १८ ॥
(उपस्थिता)

१०. समानाधिकरणम् ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

इह परिपठिताऽस्ति शाण्डिल्यविद्या यदग्न्येकशाखारहस्ये तथाऽऽरण्यके
न च विनिगमनाऽस्ति काश्चिद्विधिः किं च नानूक्तिमात्रं त्विति प्रातिभे
कल्पने ।
सममभिक्रमपीह तत्रापरत्रापि पश्याम एव ह्यधीतं गुणौघं प्रभो-
स्तत इयमुभयी विभिन्नैव वाक्यैवमभ्यासदृष्टा तदध्येतृभेदाद्विदा ॥

अभिहितगुणसाम्यदृष्टेरभिन्नोभयत्रापि विद्या विधेया रहस्ये त्वसौ
बहुतरगुणसाम्यतोऽसौ बलौघो हि यत्र प्रभूतोऽत्र राजस्थितिर्दृश्यते ।
तदभिहितगुणोक्तिरारण्ययोरस्ति सा प्रत्यभिज्ञा दृढीभावसंपत्तये
तदितरगुणमात्रमस्मिन्विधेयं विधेर्लाघवस्यापि सिद्धेर्जरीगृह्यते ॥
(जीमूतमाला)

११. संबन्धाधिकरणम् ॥

संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

दक्षिणाक्षिदिनकरयोः सत्यनाम्नि खलु पुरुषे ।
नामनी अहरहमिति त्वव्यवस्थितिकृदनयोः ॥ २१ ॥

स्थानयुक्तपुरुषपरस्तस्य शब्द इति यद्गतः ।
तद्धि शिष्टमभिदधती नामनी न परिमिलतः ॥ २२ ॥
(हलमुखी)

१२. संभृत्यधिकरणम् ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्मगुणा ये संभृतिमुख्यास्ते सकलास्वप्याहरणीयाः ।
ब्रह्मणि विद्यास्वल्पपदास्वप्यस्तु दिवोऽपि ज्याय इतीदम् ॥

किंचिदसामान्योक्तगुणेषु ब्रह्मणि दृष्टं वान्याहरणम् ।
तदिह नास्तीत्यन्यगुणानाकीर्तयतोऽन्यां कल्पय विद्याम् ॥
(चम्पकमाला)

१३. पुरुषविद्याधिकरणम् ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

विदुषो यज्ञस्येति हि सांपादिकपुरुषयज्ञता त्वस्ति ।
मरणावभृथत्वमिहाप्यस्ति ततः पुरुषविद्ययैकेयम् ॥ २५ ॥

यज्ञे विद्वदभेदः साध्यः सिद्धस्तु तेन संबन्धः ।
तदभावात् संपत्तेर्भूयो भेदाच्च तद्भिन्नैषा ॥ २६ ॥
(गीतिः)

१४. वेधाद्यधिकरणम् ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

शुक्रं प्रवर्ग्यमत्र प्रवर्ग्यकर्मादि यत्पठितम् ।
अधिविद्यासंनिधितस्तदङ्गतां संनिधेर्भजते ॥ २७ ॥

वेधादिलिङ्गवाक्यैर्विनियुक्तं कर्मसु प्रबलैः ।
नैराकाङ्क्ष्याद्विद्या संगतिमयते न संनिधिना ॥ २८ ॥
(उपगीतिः)

१५. हान्यधिकरणम् ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वा-त्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

हानश्रुतावुपायनमुपसंहार्यं न विद्ययोर्भिन्नत्वात् ।
मैवं स्तुत्यर्थत्वादुपसंहार्यं निदर्शनाऽस्याच्च ॥ २९ ॥

प्रतिबन्धफलत्वं स्यात् किंचित्कालं विधूननं लक्षणया ।
मैवमुपायनसंनिध्यनुकूला हानलक्षणैव न्याय्या ॥ ३० ॥
(आर्यागीतिः)

१६. सांपरायाधिकरणम् ॥

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

हानं विरजात्यये मृतेः प्रागप्याम्नातमिहाय एव पक्षः ।
तस्य क्षुदिताऽस्ति सर्वनामश्रुत्या कारणताऽपि पुण्यहाने ॥ ३१ ॥

प्राधान्यबलेन सर्वनाम्नो विद्यैव ग्रहणीयतामुपैति ।
तस्माद्द्युषोऽपसर्पणात्तु प्राङ्नयत्ययतस्तदित्युपेयम् ॥ ३२ ॥

(भद्रविराट्)

१७. गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

निर्गुणविद्याऽपि गतिप्राप्यफला ब्रह्मविद्यात्वात् ।
पर्यङ्कदहरपञ्चोपकोसलप्रभृतिसगुणविद्यावत् ॥ ३३ ॥

नीरोगत्वासाविव न गत्यपेक्षाऽस्ति मोक्षाप्तौ ।
तद्साधकमनुमानं गुणविषयत्वाद्युपाधिजुष्टं च ॥ ३४ ॥

(उद्गीतिः)

१८. अनियमाधिकरणम् ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

सगुणास्वपि प्रकरणकृतनियमत्वा-
दुपकोसलप्रभृतिषु कतिषुचिदेषा ।
अथ काङ्क्षया सकलसमगतिका भवे-
त्क्वचन श्रुतौ प्रपठितफलमुभयत्र ॥ ३५ ॥

पदसंयतः प्रकरणमगणयताऽसौ
गतिरक्षते सकलसगुणपरविद्याः ।

ननु सत्यमित्यवितथमभिदधे पृथ-
ग्गतिचिन्तनं प्रपठनफलमुभयत्र ॥ ३६ ॥
(पद्म)

१९. यावदधिकाराधिकरणम् ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधि-
कारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

ननु देहान्तरमुपगता ह्यपान्तरतमःसनत्कुमारमुख्याः ।
इतरेषां ब्रह्मविदुषां ......त्याशाऽस्तु विद्ययाऽपवर्गे ॥ ३७ ॥

प्रारब्धकर्मणि बहुभिदे..................भवन्तु तेऽपि ।
देहान्तरस्य क्षये तु तदितरञ्च स्यादग्धमिति तत एव मोक्षः ॥
(आर्यागीतिभेदः)

२०. अक्षरध्यधिकरणम् ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्य-
तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

स्थालीपुलाकरीत्या श्रुतेर्निषेधैर्हि निष्प्रपञ्चत्वम् ।
सिध्येत्परस्य कस्मादपेक्ष्यते तदुपसंहारः ॥ ३९ ॥

एवं सति श्रुतीनां प्रसाधनीयेतरोपलक्षितता ।
तस्मादुरमेकत्र श्रुताः परत्रोपसंहार्याः ॥ ४० ॥
(चपलार्या)

२१. इयदधिकरणम् ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

भोक्तुर्निरूपणात्क्वचिदेकस्यान्यत्र भोक्तृयुगलस्य ।
ब्रह्मपरस्तदिहैको मन्त्रोऽन्यः स्यादुपास्तिपरः ॥ ४१ ॥

द्वित्वोपगूढसाथाः प्रतीतिसाम्याद् भोक्तृमात्रपरौ ।
मन्त्रौ पूर्वापरगतिविमर्शतश्चापि निश्चिनुमः ॥ ४२ ॥

(मुखचपला)

२२. अन्तरत्वाधिकरणम् ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

द्विरुषस्तिकहोलमुनिप्रश्नोत्तरयोर्निरूपितौ भिन्नौ ।
....ततोऽत्र पूर्वः शरीरभृत्स्यात्परस्त्वतथा ॥ ४३ ॥

उभयोः सर्वान्तरतायोगाद्ववधारणान्न तद्भेदः ।
भूयोगुणोक्तिसाम्याद्विशेषविधित्सयार्थमभ्यासः ॥ ४४ ॥

(जघनचपला)

२३. व्यतिहाराधिकरणम् ॥

व्यतिहारो विंशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

तनुधरपरयोरन्योन्यदृशो विधिं
न भणितुमुचितं तद्योऽहमिति श्रुतौ ।

परमपरतया पश्यन् हि विपद्यते
 द्रढयितुमभिदा ऽयत्यस्य च दर्शिता ॥ ४५ ॥

विधिपरवचनेनैक्यद्रढिमैषणा-
 त्तदिदमपि विधौ दृष्टयै तदुदीरणम् ।
विधिसमधिगते नोत्कर्षनिकर्षयोः
 प्रभवति गणनान्यायः खलु लौकिकः ॥ ४६ ॥

(अपराजिता)

२४· सत्याद्यधिकरणम् ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

दृशि दिनकृति योक्ता सत्यविद्या
 प्रथममभिहिताया भिद्यते सा ।
प्रथमविहितरूपाकर्षणेऽपि
 स्फुटतरफलभेदाम्नानदृष्टेः ॥ ४७ ॥

फलमिह विधिवाक्ये क्वापि नोक्तं
 समधिगमितमन्ते त्वर्थवादैः ।
विनिगमकविमुक्तं तद्द्वयशेषं
 विधिगतफलभेदो नास्ति तस्मात् ॥ ४८ ॥

(स्रग्विणी)

२५. कामाद्यधिकरणम् ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

एकत्राकाश आध्येयो विज्ञेयस्तद्गतोऽन्यत्र ।
हार्दविद्यायुगे तस्मान्न स्याद्गुणोपसंहारः ॥ ४९ ॥

हार्दस्वप्रत्यभिज्ञानात् प्राप्तयोर्गुणसंतत्योः ।
तत्तदाकाङ्क्षया लभ्यः स्तुत्युपास्त्यन्वयो युक्तः ॥ ५० ॥

(वक्त्रम्)

२६. आदराधिकरणम् ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

प्राणाग्निहोत्रलोपोऽस्ति न निषिद्धेऽपि भोजने ।
भुक्त्यर्थभक्ताभावेऽपि नाम्ना द्रव्यान्तरागमात् ॥ ५१ ॥

लोपस्तस्य तदन्यार्थप्राप्तभक्तोपजीवनात् ।
अर्थवादगतं नाम न द्रव्यस्यातिदेशकम् ॥ ५२ ॥

(पथ्यावक्त्रम्)

२७. तन्निर्धारणाधिकरणम् ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

अङ्गबद्धा उपासनाः पर्णवन्नित्यार्थवादाः ।
फलश्रुतिर्वर्तमानापदेशत्वान्नाना त्वित्यादिभिः स्थिते ॥ ५३ ॥

श्रौतलिङ्गेन लिङ्गकैः...............................

सत्रन्यायात् फलापकस्तुतेर्विपरिणामः स्यात् ॥ ५४ ॥

(विपरीतपथ्यावक्त्रम्)

२८. प्रदानाधिकरणम् ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

प्राणो वायुश्च न पृथग्ध्येयौ संवर्गविद्यायाम् ।

न हि तत्त्वान्तरमुभावभेदश्चोपदिष्टोऽत्र ॥ ५५ ॥

तत्तत्संवर्गगुणकध्यानकर्मतया युक्तौ ।

तस्माद्ध्येयौ पृथगिमौ विधानवाक्यप्राधान्यात् ॥ ५६ ॥

(चपलावक्त्रम्)

२९. लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

क्रतुमुपयान्ति मनश्चिदादयः करणतो न खलु स्वतन्त्रताम् ।

स्तवनपरास्कृत्यबाह्यसत्त्वतः पुमधिगमादवधारणादपि ॥ ५७ ॥

प्रबलतरश्रुतिलिङ्गवाक्यतो

बिभियुरिमे सकलाः स्वतन्त्रताम् ।

श्रुतविधिनाऽस्ति हि नैकवाक्यता

स्तुतिपरता किमिति प्रकल्प्यते ॥ ५८ ॥

(मालिनी)

३०. ऐकात्म्याधिकरणम् ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अहमिति बुद्धिरात्मविषयेति प्रथितमियं तनौ सकलसिद्धा ।
तदनुविधायिनी विधिरतः किं तदितरबोद्धृमात्र इह मानम् ॥५९॥

मम तनुरित्यपि प्रमितिसत्त्वात्
तद् (विधवेष्व)पि धवेषु सत्यकलनाच्च ।
तदितरचेतनेऽपि तस्याह······
मिति·········बुद्धिरध्यासनासिद्धा ॥ ६० ॥
(नवमालिनी)

३१. अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

उद्गीथविषया विद्यास्तत्तच्छाखास्थसंनिधेः ।
पर्यवस्यन्ति तेष्वेव विशेषाकाङ्क्षया युताः ॥ ६१ ॥

संकोचं संनिधिः कुर्याद् विशेषाकाङ्क्षया श्रुतेः ।
सर्वशाखाङ्गोद्गीथ···सामान्याद्याश्रयास्त्विमाः ॥ ६२ ॥
(युग्मविपुला)

३२. भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ६२ ॥

वैश्वानरनिरूपणे तद्व्यस्तोपासनास्वपि ।
पृथग्विधिफलश्रुतेः कार्याः स्युः पृथगप्यन्तः ॥ ६३ ॥

उपक्रान्त्युपसंहृती समस्तोपासनाश्रये ।
तत्तदङ्गानि तास्त…फलस्यैव कीर्तनम् ॥ ६४ ॥

(स्रैव विपुला)

३३. शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

अखिलानामप्युपास्यः पर इह सगुणः श्रुतो ह्युपासनाना-
मभिधानं ब्रह्मविद्याऽपुनरवतरणफलं च दिव्यलोके ।
अधिवेद्यं विद्युपासिप्रभृतिरवगतो न कश्चिदर्थभेद-
स्तद्दमूषां नास्ति भेदः कथमपि च ततो गुणोपसंहृतिः स्यात् ॥
फलभेदोऽस्त्यन्तरालस्थितिरखिलजगज्जयप्रवर्तिनीति
प्रतिविधं नामभेद…ह विदितो गुणाश्च भिन्नाभिन्नाः ।
तदधीनोपासिशब्दाभिधविषयभिदानिराकृतिर्न शक्या
तदभेदे कस्य शक्तिर्गुणपरिकलनाकृतौ ततोऽस्तु भेदः ॥ ६६ ॥

(महास्रग्धरा)

३४. विकल्पाधिकरणम् ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

अहंग्रहात्मनां धियां मखादिकर्मणामिव ।
समुच्चयोऽपि युज्यते फलातिशायनेच्छया ॥ ६७ ॥
उपास्यदर्शनं मृतावनेकसक्तचेतसः ।
न संभवेत् फलं ततो विकल्प एव युज्यते ॥ ६८ ॥

(प्रमाणिका)

३५. काम्याधिकरणम् ॥

काम्यास्तु यथाकामं
समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

यदि यथा श्रौतिकदृष्टयोऽप्यनुभवन्त्विदं कल्पनम् ।
न हि तदन्त्यकालदर्शनं भवति योगिनां समुच्चये ॥ ६९ ॥
यदि तदन्त्यकालदर्शनं श्रुतमहंग्रहेष्वेव तत् ।
तदिह युज्यते समुच्चयः पुरुषकामनानुसारतः ॥ ७० ॥

(मनोरमा)

३६. यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

नियताः प्रतिपद्य समुच्चिततामुद्गीथाद्याः क्रतुषु
क्रतुषु तदुपाङ्गनयात्ताद्दृक् क्रत्वङ्गाश्रयणत्वात् ।
न पृथक्फलसङ्गवनेन भवेन्नित्यानुष्ठानच्युतिरासां
न हि मन्त्रबलप्रातिपन्नफलो नित्यो न स्यात्प्रस्तरयागः ॥
नियमो न भवेत् क समुच्चयगीर्मह्यङ्गत्वाद्वेदमासा-
मक्रतुतन्त्रधा तु भवेत् क्रतुषु प्राप्तेष्वेवालाभः ।
तदिहास्ति विकल्पसमुच्चययोर्नैको नित्यः कश्चिदमूषां
फलकामनया यजमानमतिप्राप्ताधासा क्वचित्विदमेति ॥ ७२ ॥

(लाटी)

इति चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये चतुर्थपरिच्छेदे तृतीयस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१. पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

क्रतुषु जुहूस्रुवप्रभृतिवदङ्गतां
कलयति चेतनो वहति हि कर्तृतां
तदधिगतिस्ततो भजति तदङ्गतां
श्रुतिरपि हेतुभिः सह विदधाति याम् ।
तदधिगतेरतः फलमविवक्षितं
सह तदकर्तृताद्यखिलविरोधिभि-
र्यदि न तथा भवेज्जनकमुखास्तदा
कथमिव कर्मणां वितनुयुरावलिम् ॥ १ ॥

अधिगतिरङ्गगाऽप्यफलवती कथं
यदिह विरोधिनी न हि समकालता
भजति न चाङ्गतां यदुदितमात्मनो
भवति सतत्त्वमित्युपनिषदां गणैः ।
प्रकृतपरश्रुतिः प्रशिथिलहेतवो-
ऽप्यधिगतिरङ्गमित्यपगमनाक्षमा
परविदि कर्म यस्य तु जनसंग्रहो
यत इह कर्मणां त्यजनमपि श्रुतम् ॥ २ ॥ (रथोद्धता)

२. परामर्शाधिकरणम् ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

धर्मस्कन्धत्रितयवचनं यज्ञदानादिकानां
निन्दापूर्वं श्रुतिषु कुरुते ब्रह्मसंस्थाप्रशंसाम् ।
नैवं यज्ञादिकेषु त्रय इति वचनं नाश्रमत्वानपेक्षं
तस्मात्तेषां चतुर्णां विधिरिह गृहिणां वीरहेत्यादिनिन्दा ॥

योगाद्वक्ति प्रकृतमखिलं ब्रह्मसंस्थेति शब्द-
स्तस्मात्सर्वाश्रमिषु भवति ब्रह्मविद्या विमुक्त्यै ।
नैवं नास्तीतरेषामनितरपरतोपक्रमश्चाश्रमाणां
तत्तद्धर्मप्रधानैर्ग्रहणपर इति ब्रह्मसंस्थः परिव्राट् ॥ ४ ॥

(स्रग्धरामन्दाक्रान्तोपजातिः)

३. स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

रसतमादिकहीनमुद्गीथादिविधौ तदुपस्थितेः
स्तवनमङ्गगतोक्तभवस्त्वध्यासतथा रविरूपवत् ।
भवतु संनिहिते तदुपास्तेर्वा तदिदं स्थलं विधौ
न तदुपास्यविशेषणविध्यर्थं न हि तत्र विधिश्रुतिः ॥ ५ ॥

प्रकरणान्तरसंगमकाकाङ्क्षादिकमत्र न किंचन
प्रकरणं च विधौ स तु नान्यत्र क्वचिदस्त्यपकर्षणम् ।

स्तवनतोऽपि च तत्र विधौ युज्यते विशेषविधिस्ततो

रसतमादिरपूर्वतयोद्गीथादिषु तत्र विशेषणम् ॥ ६ ॥

(खचरपुरम्)

४. पारिप्लवाधिकरणम् ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

आख्यानजातं समनुप्रयान्ती

सर्वश्रुतिः शंसति शेषभावम् ।

यथैकवाक्यमपि तद्गमयेत्तदर्थं

विद्यार्थतावगमकं परयूथलिङ्गम् ॥ ७ ॥

सर्वश्रुतिर्गच्छति संकुचत्तां

पारिप्लवाख्यानपुनर्विधानात् ।

न ह्यन्यदस्ति फलमग्रनिबद्ध....

आख्यानमात्रविषयत्वकृतिं विना स्युः ॥ ८ ॥

(इन्द्रवज्रावसन्ततिलकोपजातिः)

५. अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

फलजननाय कर्मसुखवीक्षिकेति विद्या

स्फुटमवगम्यते विविदिषन्तिवाक्यगत्या ।

न हि तदुपार्जितां विविदिषां फलं मखादेः

कथयति किं नु तन्मुखफलोपकारकत्वम् ॥ ९ ॥

करणतयेऽध्यमाणपरवेदने श्रुतोऽसौ
कथमिव तस्य यास्यति फलोपकारकत्वम् ।
फलमपि कर्मसाध्यमिह नैव नित्यसिद्धं
तदनवबोधहानिरपि बोधमात्रसाध्या ॥ १० ॥

(वाणिनी)

६. सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

अध्यक्षमाम्नायशिखाऽपि वा भवे-
त्परावबोधे करणं न तु क्रिया ।
तस्मात्क्रिया कर्मगणं सविभ्रमं
क्षयं नयन्त्यस्त्वपवर्गसाधनम् ॥ ११ ॥

आविद्यकं कर्म सभेदविभ्रमं
विलीयते केवलमात्मविद्यया ।
तच्चित्तशुद्ध्या यजनादिका क्रिया
यथाश्रुतं वेदन एव साधनम् ॥ १२ ॥

(वंशस्थेन्द्रवंशोपजातिः)

७. सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

प्राणोपासावलम्बनं नीतः सर्वः स्यात्तथा विधेः ।
कृत्स्नं रागमूलकप्रतिषेधो नास्कन्दितुं क्षमः ॥ १३ ॥

प्रत्यक्षश्चेद्विधिर्भवेत्स्यात्सर्वत्रीसङ्गवत्तथा ।
प्रतिषेधो बाधते श्रुतस्तस्यापूर्वस्यात्र कल्पनम् ॥ १४ ॥

(वैतालीयम्)

८. आश्रमकर्माधिकरणम् ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

नित्यानित्यविधेर्विरुद्धमुभयार्थत्वं ततो नित्यता
बाध्याऽभ्याहितबोधसाधनतया यज्ञादिसत्कर्मणाम् ।
यद्वा कल्प्या प्रशंसा विषयिविविदिषावाक्यमन्यश्च तादृङ्-
नेयं यज्ञादि तत्र प्रकरणभिदया वाऽपि कर्मान्तरत्वम् ॥१५॥

नित्यानित्यतयोर्विरोधगणना साध्येषु नो सिद्धव-
त्तस्मान्नित्यविधिर्न काम्यविधिभिः प्रासङ्गिको बाध्यते ।
अर्थे चापूर्वरूपे न तदविधिपरं यज्ञदानादिवाक्यं
नाम्नैवोपाददानं तदिह न सहते नित्ययज्ञादिभेदम् ॥ १६ ॥

(स्रग्धराशार्दूलविक्रीडितोपजातिः)

९. विधुराधिकरणम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

आश्रमधर्मानपेक्षतो या विधुरादीनां सारततोऽस्तविद्या ।
यदि सा स्याद्गुणमात्रधर्मादाश्रमधर्मा व्यर्थतामुपेयुः ॥ १७ ॥

यज्ञादिगया पृथग्विभक्त्या सर्वे धर्माः साधनानि तस्याम् ।
वर्णाश्रमधर्ममेलने तु स्वरति विद्याजन्म हेतुभूम्ना ॥ १८ ॥

(औपच्छन्दसिकम्)

१०. तद्भूताधिकरणम् ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

यतिभिर्यज्ञादिचिकीर्षाकृतनिष्कृतिभिः प्राप्य गृहित्वम् ।
चरिता यज्ञा अपि विद्याहेतुरनाश्रमिकर्म यथैव ॥ १९ ॥

प्रव्रज्यादिच्युतिभाग्भ्यो जातानां चण्डालतयोक्तेः ।
पतितास्ते शुद्धिविहीनास्तद्यज्ञा नार्थाय भवन्ति ॥ २० ॥

(आपातलिका)

११. आधिकारिकाधिकरणम् ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

विनिष्कृतिर्याऽवकीर्णिनां श्रुता न सा स्यान्नैष्ठिकादिषु ।
अदर्शनं निष्कृतेः स्मृतं विशिष्य तेषां यच्च्युतात्मनाम् ॥ २१ ॥

अदर्शनं ह्यर्थना स्थिता विधिश्रुतीनामूहमीहते ।
ततोऽपि सामान्यगोचरा बलीयसी सा निष्कृतिश्रुतिः ॥ २२ ॥

(दक्षिणान्तिका)

१२. बहिरधिकरणम् ॥

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

तद्दित्थमेते विनिष्कृतिध्वस्ताघा व्यवहार्यतोचिताः ।
न चेदमीषां विनिष्कृतिर्व्यर्थैव स्यात् ॥ २३ ॥

अपीत्य शुद्धिर्विनिष्कृतेरेषां स्यान्ननु पारलौकिकी ।
कृतघ्नवद्बालघातिवन्नेहासंव्यवहार्यतास्थितेः ॥ २४ ॥

(उदीच्यवृत्तिः)

१३. स्वाम्यधिकरणम् ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

अङ्गनिबद्धा उपासना यदि भवन्ति यजमानकर्तृकाः ।
फलशायित्वादशक्यताविरहितादपि तथा श्रुतेरपि ॥ २५ ॥

औद्गात्र्याद्या समाख्या या वाक्यशेषलिङ्गतश्च ताः ।
ऋत्विक्कर्माणि तन्मुखात्स्वामिनो भवति तासु कर्तृता ॥ २६ ॥

(प्राच्यवृत्तिः)

१४. सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥

पाण्डित्योक्त्या विहितं ज्ञानं व्युत्थानोक्त्या विहितो न्यासः ।
तत्रैकस्य स्तुतये मौनस्यानूक्तेस्तन्न विधिः कल्प्यः ॥ २७ ॥

ज्ञानोत्कर्षे प्रथिता शक्तिर्न्यायादौ स्यादुपचारोऽस्याः ।
आतस्तस्मिन्विधिरप्राप्ते निर्विद्यति स्फुटलिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

(मात्रासमकम्)

१५. अनाविष्काराधिकरणम् ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

कामतश्चरणवादभुक्तिता बाल्यमत्र विदुषो विधीयताम् ।
नियमशास्त्रमखिलं तदन्यतश्चारितार्थ्यमधिगन्तुमर्हति ॥ २९ ॥

इह शेषिणि विरोधिनी ततो भावशुद्धिरिह बाल्यमिष्यते ।
नियमशास्त्रमपि सर्वगोचरं सत्तथा सति भजेदनुग्रहम् ॥ ३० ॥

(रथोद्धता)

१६. ऐहिकाधिकरणम् ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

इहैव विद्या भवे भवेच्चक्षु......त इव ए...तेः ।
...चन्द्रवत्यङ्गही सोल्पनं···श्रवणसंपदो परम् ॥ ३१ ॥

विभिद्यते चक्षुरादितो विधिपरं श्रवणमुख्यसाधनम् ।
भवान्तरे दर्शनं ततः प्रस्तुतितः प्रतिहतिर्भवेद्यदि ॥ ३२ ॥

(प्रवृ......)

१७. मुक्तिफलानियमाधिकरणम् ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥५२॥

प्रवचनयज्ञदानतपसां श्रवणात्मधियां च विशेषा-
त्तदनुविधायिनावुपचयापचयावुपगच्छति विद्या ।
तदिह विमुक्तिलक्षणफलेऽपि सुखात्मनि तावुपगम्यौ
यदि न तथोच्यते क्रतुफलेष्वपि तौ भवतो न भवेताम् ॥

निरवधिनिर्विशेषसुखरूपतया प्रमिता खलु मुक्ति-
र्न हि परिकल्पनामुपचयापचयादिकमर्हति तस्याम् ।
न तदपरोक्षसंविदि च वैषयिकोऽतिशयस्तु कुतो वा
तदिह विलम्बितत्वरितजन्मपरः करणे तु विशेषः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे तृतीयस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. आवृत्त्यधिकरणम् ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

श्रवणादिकानि सकृदेव कुर्युरधिकारिणोऽग्निमुखव-
न्ननु तान्यदृष्टसमुपार्जनेन करणानि मुक्तिभवने ।
अपरोक्षरूपपरमात्मबोधजनकत्वधीस्तु वितथा
किमनिन्द्रियाणि विभवन्ति किंचिदपरोक्षबोधजनने ॥ २ ॥

न विनाऽपरोक्षमपयात्यबोधललसितं परात्मविषयं
तदुपासनं च विषयापरोक्ष्यविधुरं ददाति न फलम् ।
श्रवणादि तत्र खलु रत्नतत्त्व इव चापरोक्ष्यजनकं
प्रथितं तदातदपरोक्षतापि गुणनीयमेव विबुधैः ॥ २ ॥

(मणिमालिका)

२. आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

अहमिति नेश्वरः श्रवणमत्युपास्तिषु धिया ग्रहीतुमुचितः
कथमभिदा विरुद्धगुणयोर्भवत्वनुभवश्रुतिप्रमितयोः ।
परगुणराशिरव्ययसनतोऽनुभूयत इति प्रथाऽपि च वृथा
न हि घटते विशेषरहिते स्फुरत्यविरतं भ्रमस्य विततिः ॥

स्फुटमसिद्धेव जीवपरयोर्बलात् कठत्रिमुश्रुतिव्रजमिता
तदनुसरत्प्रमाणमितरत्त्वतात्त्विकभिदावलम्बमखिलम् ।
भवति च पूर्वपूर्वगुणिताक्रमेण सगुणे गुणक्रमतति-
स्तदहमितीश्वरः श्रवणमत्युपासनधियां दृशामपि पदम् ॥४॥
(अश्वललितम्)

३. प्रतीकाधिकरणम् ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

ब्रह्मवदेव मनःप्रभृतिष्वपि कार्यमुपासनमात्मधिया
ब्रह्मदृशा यदुपासनगोचरभावविधानमिहाकलितम् ।
ब्रह्मविकारतया तदभेदबलादपि युज्यत एव तथा
श्रौतमिवार्थमपि श्रुतिसंमतमादरणीयमुशन्ति बुधाः ॥ ५ ॥

जीवमनःप्रमुखैक्यमतेर्न हि वस्तुसदैक्यसमाश्रयता
न श्रुतता च न च श्रुतसंघटनार्थमपेक्षितताकलिता ।
ब्रह्मविकारतया स्वभिदा हि मनःप्रभृतेर्विलयावधिका
तस्य विवक्षणमत्र यदि त्वनु किंचिदुपास्यमिहावतरेत् ॥६॥
(मानिनी)

४. ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणि फलवति मनआदिदृशां न्यायान्निपतति संस्कार्यत्वम् ।
तद्दृढयति नृपसेवान्यायस्तत्रावरपरचिन्ता मन्दा ॥ ७ ॥

वितरति फलमितरोपास्तावप्यधिपस्थानिखिलकर्माध्यक्षम् ।
तद्वपरमिति परदृष्ट्योपास्यं मनआदिकमपि कर्मविभक्तेः ॥ ८ ॥

(विश्लोकः)

५. आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

अङ्गं खलु फलयुतमुत्कृष्टं ध्येयं तदहिमकरलोकादौ ।
तद्व्यत्ययमतिरहिभूत्यै स्यात्तत्र धि...मत्र(?)विषयत्वस्य ॥ ९ ॥

अङ्गे दिनकरमुखदृक्कार्या साक्षात्फलमिति स खलूत्कृष्टः ।
अन्यात्मकमिति मतिराहार्या तत्त्वं क्वचिदपि न तिरोदध्यात् ॥

(चित्रा)

६. आसीनाधिकरणम् ॥

आसीनः संभवात् ॥ ७ ॥

अङ्गाश्रितोपासनया... दासीनतां नापेक्षते ।

(त.विपुला)

७. एकाग्रताधिकरणम् ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

स्यादुपासा चोदिता दिग्देशकालप्राप्त्यपेक्षा ।
सर्वकर्मस्वङ्गभूतास्ता कथं तान्नाद्रियेत ॥ ११ ॥

सत्त्ववृत्तेरुद्भवे स्याच्चित्तमेकाग्रत्वशालि ।
तत्प्रधानं भूष्णु यत्र स्यादुपासा तत्र कार्या ॥ १२ ॥

(र.विपुला)

८. आप्रायणाधिकरणम् ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

वि...परोक्षमिह दृष्टफलमवयन्त्वहं... भावि ।
फलमिव...द...न्ति...द...नकिमध्वरादिवददृष्टतो भवेत् ॥१३॥

प्रतिबन्धकेत्यहशिजं मननीयतमदृष्टतः स्थिते ।
तस्य नियतिकृदिह...रणं तदुपासना नवतया... यसी ॥ १४ ॥

(उद्गता)

९. तदधिगमाधिकरणम् ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥

न सगुणविद्ययाऽघविहातिं क्षममर्पयितुं
प्रबलनिषेधविध्यभिहतं स्तुतिपादवचः ।
न निर्गुणविद्ययाऽप्यघगणेतरबाधितया
तदिह तु युज्यते न तदघं लयमेति ततः ॥ १५ ॥

न हि परवेदने विधिगतं क्वचिदस्ति फलं
स्तुतिगतमिष्यते यदि तदाऽन्वयहानिरपि ।

दुरितमनिष्टदं विदधतः प्रतिषेधविधे-
दुरितनिवर्तकं विदधता च न बाधलवः ॥ १६ ॥
(कोकिलकम्)

१०. इतरासंश्लेषाधिकरणम् ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पुण्यं विहितं नाहितदायीत्यस्य न बोधो बाधविधायी ।
अत एव ततः पाप्मानिवृत्तिर्भणिता श्रुतिषु न पुण्यविनाशः ॥

विहितस्यापि हि विद्वदनिष्टो दुरितस्येवास्यापि फलौघः ।
पाप्मपदं च प्रस्तुतमुभयं ब्रूते पुण्यस्यापि लयोऽतः ॥ १८ ॥
(उपचिता)

११. अनारब्धाधिकरणम् ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

तच्च तदा त्ववबोधे जाते सप्रारब्धं प्राच्छंति नाशम् ।
ज्ञानादज्ञानस्य विनाशे तन्मूलं किं क्षणमपि तिष्ठेत् ॥ १९ ॥

न द्राक्प्रतिहतशक्तिज्ञानं प्रारब्धबलादस्य निदानम् ।
अज्ञानांशं ग्रसते गदितो ह्यातन्नाशोपगति विलम्बः ॥ २० ॥
(चरणाकुलकम्)

१२. अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

कथं हि कर्माणि हिनस्तु विद्या कर्मोत्थिता तत्समजातिभाञ्जि ।
काष्ठात्तु वह्निः समवाप्तजन्मा काष्ठानि नान्यान्यपि किं क्षिणोति ॥

अनीहिताऽसौ सविशेषाविद्याऽप्येवं समस्तं क्षमयेत कर्म ।
मैवं फलं सातिशयं हि तस्यास्तत्प्रापकं कर्म समीहितार्थम् ॥

(इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिः)

१३. विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

कर्माङ्गविद्यासहितं विद्याफलोत्कर्षकरम् ।
यत्तत्प्रशंसा गमयेन्नानङ्गविद्याफलदम् ॥ २३ ॥

नानाङ्गविद्या सहते नैष्फल्यशङ्का सफला ।
प्राशस्त्यवाक्ये तरपा तत्रापि वीर्यावगतेः ॥ २४ ॥

(स.विपुला)

१४. इतरक्षपणाधिकरणम् ॥

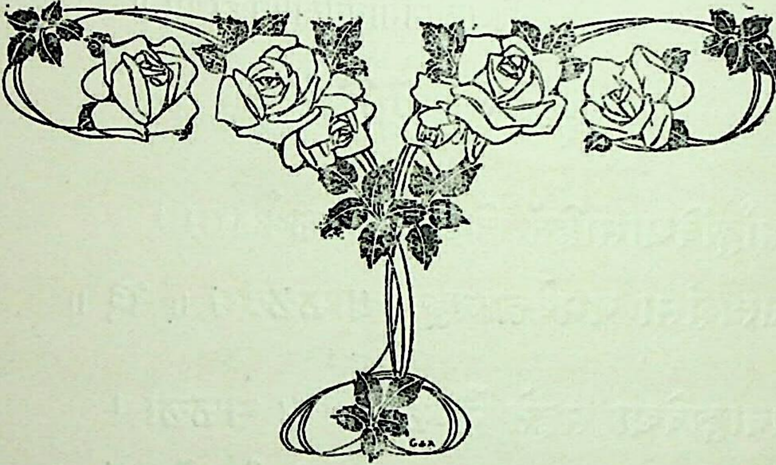
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

यदि वपुरपरं पुनरपि विदुषां फलमपि नियतं मतिविनशनतः ।
यदि मतिरथवाऽनवगतिलवतो भवपरवशतामपनयतु कदा ॥

वपुरपरमितानपि खलु शृणुमः समधिगतचरानविमुषितमतीन् ।
अनवगतिलवः क्षयमयति धिया प्रतिभटदुरितक्षयमनुघटिति: ॥

(प्रहरणकलिका.)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१. वागधिकरणम् ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

मनसि लयं श्रुतिराह च वाक्प्रकृतिलयो वचनान्न भवेत् ।
श्रुतिगदितो यदि वृत्तिलयः स तव किमप्रकृतौ घटते ॥ १ ॥

विलयमियाद्यदि सोत्क्रमणे पवनमनूत्क्रमणं न भजेत् ।
तदनुभवास्पदवृत्तिलयो मनसि कृतस्तदधीनतया ॥ २ ॥

(सुमुखी)

२. मनोऽधिकरणम् ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

पृथ्वीमयं तदम्मये प्राणे मनोऽवलीयताम् ।
मुख्यार्थसंभवे किमित्यङ्गीक्रियेत लक्षणा ॥ ३ ॥

प्राणप्रभञ्जने जलाधीनास्थितिस्तयोच्यते ।
साक्षात्तथाऽपि नो मनः प्राणप्रकृत्यतो भवेत् ॥ ४ ॥

(नाराचकम्)

३. अध्यक्षाधिकरणम् ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

प्राणमरुद्वृत्तिलयस्तेजसि युक्तश्रवणात् ।
तन्मुखतः संघटते जीवसमायोगवचः ॥ ५ ॥

N. 19:

माविकमुक्तं मुखतो नावमितः पारमिव ।
जीवमितो भूतयुतः प्रैति परामित्युचितम् ॥ ६ ॥

(माणवकम्)

४. आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

सगुणविदामपि हि शृणुमो वयं फलं
सगुणमपि प्रथिततरमेव सर्वतः ।
श्रुतमपि चोत्क्रमणमिह न व्यपेक्षितं
परविषयोत्क्रमणगतिरूपणा भवेत् ॥ ७ ॥

सगुणविदां गतिरभिहिताऽर्चिरादिका
तदुपरि च स्थितिरमितभोगसंहिता ।
तदुचितमुत्क्रमणमुदितं फलाप्तये
तदिह सदप्यफलदमिति प्रकल्प्यते ॥ ८ ॥

(सुकेसरम्)

५. संसारव्यपदेशाधिकरणम् ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

स्वरूपनाशोऽस्तु तेजःपदोक्तजीवादिकानाम् ।
परा हि सा देवतेषां भवत्युपादानमेव ॥ ९ ॥

ततोऽपि संसारभाजामुपाधिनाशो न युक्तः ।
अतो यथापूर्वमेषां लयोऽपि नात्यन्तिकः स्यात् ॥ १० ॥

(विज्ञानम्)

६. प्रतिषेधाधिकरणम् ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

न तस्मादिति श्रुत्या प्रतीचः परामर्शात् ।
शरीरादसूत्क्रान्तिर्निषिद्धा न सिद्धानाम् ॥ ११ ॥

निषिद्धैव तद्दृत्त्या शरीरस्फुटामर्शात् ।
यदाध्मात इत्युक्तं समानश्रुतौ शेषे ॥ १२ ॥

(त्रिकोणा)

७. वागादिलयाधिकरणम् ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

भूतविकृतयः कला इमास्तेषु लयवतीरभीमहे ।
पूरणकरतागुणान्वयात्तेषु पुरुषशब्द इष्यताम् ॥ १३ ॥

ब्रह्मणि विदुषां कलालयं काचन विदधाति तदृशा ।
तेषु तमितरा स्वतदृशा तेन समुचिता श्रुतिद्वयी ॥ १४ ॥

(पीतविजयिवत्)

८. अविभागाधिकरणम् ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

अवादि विदुषां श्रुत्या यदेतत्कलाविलयनं नात्यन्तिकं तत् ।
कलाप्रलयतासामान्ययोगाद्यथाऽन्यविदुषामौत्क्रान्तिकं तत् ॥
प्रबोधमहिमा ह्यज्ञानमूलं भिनत्ति सकलं निःशेषमेव ।
कलाविलयने को वा विशेषः पुनश्च वलते निःशेषतायाम् ॥
(शिखण्डिवृत्तम्

९. तदोकोऽधिकरणम् ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्या-त्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

मूर्धन्यया नाड्यैव निष्क्रान्ति कथं विद्वानिया-
न्नाड्योऽखिलाः सूक्ष्मा भृशं कस्तां तदा द्रष्टुं क्षमः ।
श्लोकः शतं चैकेति नो नाड्यन्तरं व्यावर्तये-
न्नाड्या तया निष्क्रामतो विद्याफलं ब्रूते हि तत् ॥ १७ ॥

नाड्या तया निष्क्रामतो विद्याफलं तच्चेद्वदे-
दित्थं न किं विद्यावतो नाड्यन्तरं व्यावर्तयेत् ।
नो चेच्छ्रुतं विद्याफलं विद्यावतः स्यात्पाक्षिकं
सूक्ष्मामपि द्रष्टुं तदा विद्यामहिम्नैव क्षमः ॥ १८ ॥

(वृत्तनाम न दृश्यते)

१०. रश्म्यधिकरणम् ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

रजनीषु च रश्मिवियोगात्थाक्षिकमेव फलं सगुणानाम् ।
करणानि तदूर्ध्वगतेस्ते तानलपेक्ष्य कथं फललाभः ॥ १९ ॥

रजनीष्वपि सन्ति निदाघे तास्वपि चोष्मगुणप्रतिलम्भात् ।
शशिसंश्रयणादपि यावद्देहसमन्वयिकाश्रवणाच्च ॥ २० ॥
(भोगवती)

११. दक्षिणायनाधिकरणम् ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

ननु दक्षिणायनमृतस्य सगुणविधिचोदितं फलम् ।
न भवति गतिसरणेर्विरहान्न खलूत्तरायणमुदीर्यते ॥ २१ ॥

तदाऽपि वलते तदिति...देवतामयं स्वपितृर्महिम ।
यशसे तु नदीतनयस्य कालविषयं प्रतीक्षणम् ॥ २२ ॥
(ललितम्)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१. अर्चिराद्यधिकरणम् ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

प्रकरणविभिदा विभिदा धियां त्वरितगतिवचोऽवधृतिस्तथा ।
समधिगमयते भिदिमध्वनां न वलनमिलितक्रमपर्वणाम् ॥ १ ॥

गतिरियमभिदाऽखिलपर्वयुक्सकलसगुणधीष्वपि लाघवात् ।
अयुजिमपनयत्यवधारणा त्वरिततरगतिः पितृयाणतः ॥ २ ॥

(महतोष्वला)

२. वाय्वधिकरणम् ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

अधि हुतवहात्पवनपठनक्रमतो न तु तिग्मरुचेरथः
क्षिपति तमितः सुरलोक...भावि चलं विनिवेश्य हि पञ्चमी ।
न हि भवति तेन स ऊर्ध्वमिति सच्छ्रुति तप...वनिमित्तता
दिनकरगतावुपरिक्रमणे खलु तामविशेषमधीमहे ॥ ३ ॥

दिनकरसमागमरूपतयोपरि तत्क्रमणं हि विशेषितं
यदि न विफलं भवति क्रमणं ननु नेत्रसमागमतो जगद्धितम् ।
तदिह करणश्रुतिरत्यनपेक्षतया बलिनि विनिवेशये-
त्स्मृतमुपरिस्थितिवत्सरतः सुरलोकनैश्वरमन्तरा ॥ ४ ॥

(हरिणीप्लुतम्)

३. तडिदधिकरणम् ॥

तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥ ३ ॥

उपरि निपाठिताः प्रभञ्जनाद्वरुणशतमखप्रजेश्वराः ।
श्रुतिबलचलितस्वकक्रमाः कथमपि पथि सन्तु वा न वा ॥ ५॥

तडित उपरि तावदासिकां जलपतिरुपयाति योमतः ।
तदुपरिपठनक्रमान्नयादपि परिगणनाऽवशिष्टयोः ॥ ६ ॥

(भद्रिका)

४. आतिवाहिकाधिकरणम् ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

मार्गगताचिह्नान्यर्चिरहराद्या लोकपरिदृष्टे तत्कथनसाम्यात्
भोगफलभूम्यो वाऽपि विदुषां स्युर्लोकपदपाठास्तेषु सकलेषु ।
न क्वचिदतस्ते तद्गमयितारस्तेऽप्यपरतन्त्रा नैव तदपेक्षाः
कार्यकरणानां पाटवजुषस्ते ह्यध्वनि हिमस्विद्संवदनदृष्टेः ॥ ७ ॥

अर्चिरहराद्यैर्मन्तृजनयोगः पूर्वमविशिष्य श्रुत्याभिहितो यः
स त्वनुपदोक्ते वैद्युतनिरूढे गम्यगमकत्वे पर्यवसितः स्यात् ।
एवमुपपन्नो मानवविशेषः प्रागगमकानां त्वस्य हि विधानं
तत्तदभिमानी देवगहनेता नेतरि निरीक्षाऽप्यास्ति नवमार्गे ॥

(महती मणिमाला)

५. कार्याधिकरणम् ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

प्राप्यमुपेयुषां गतिमिमां निराकृतभिदागुणाकृति परं

.... ।

बन्धविधूननश्रुतिबला... विषयाववोध...

...भवद्विषये तां विना देशगमनप्रतीक्षणमपि ॥ ९ ॥

वृक्षनदीहृदार्णवमुखैरुपेतमधितिष्ठदुन्नतपदं

प्राप्यमिहैतया सगुणमित्यशेषनिगमान्तघोषविदितम् ।

तेन नुतिः परप्रकरणे गतिश्रुतिरविद्वदुत्क्रमणव-

द्ब्रह्मपदं त्वमुख्यममृतश्रुतिश्च यदि वा क्रमाप्यविषया ॥

(महत्स्रभद्रकम्)

६. अप्रतीकालम्बनाधिकरणम् ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा-ऽदोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

अपरं प्रतीकदृशोऽपि नयति वचनादमानवः ।

ब्रह्म 'ये च' वचसो विषयान्युमुखामिदृष्टिवदतत्क्रतूनपि ॥ ११ ॥

वचसा च भवति विद्युदवधिगमने समुच्चयः ।

ब्रह्मगन्तृविषयं तु पदं प्रकृताग्न्युपासनपरैकगोचरम् ॥ १२ ॥

(सौरभकम्)

इति श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रविरचिते चतुर्मतसारे नयमञ्जर्याख्ये
चतुर्थपरिच्छेदे चतुर्थाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१. संपद्याविर्भावाधिकरणम् ॥

संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

त्रिदिवगतिवदपवर्गोऽपि स्फुरति पुरुषयत्नैः साध्यः ।
भवति हि फलमभिनिष्पत्तिः श्रुतिरपि सुहृदनुमानस्य ॥ १ ॥

श्रमविलसितविधुतावाप्तं भवति सहजपिहितं रूपम् ।
तदिदमवगमयति स्वेनश्रुतिफलमिदमात्मन्येव ॥ २ ॥

(वृषभम्)

२. अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ॥

अविभागेनैव दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

रूपमिदं परतमः प्रविभक्तं भवति भिदाश्रवणात्फलवाक्ये ।
साधनबोधविधायकवाक्यैराधिगमिता त्वभिदाऽस्तु दृगर्था ॥ ३ ॥

तत्परवाक्यसहस्रनिरूढः प्रचलति नैव तयोरविभागः ।
तत्फलवाक्यभिदामनुरोद्धुं तदिह भिदाश्रवणान्युपचारात् ॥ ४ ॥

(द्रुतमध्या)

३. ब्राह्माधिकरणम् ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

सविशेषमिदं बहुधा तथोपन्यसनादपवर्गदरूपम् ।
तदभिन्नतया न पृथक्त इत्येव विशेषनिषेधवचांसि ॥ ५ ॥

बहुधर्मगणैरभिदा यदि ब्रह्म विभिन्नमिदं हि तदा स्यात् ।
अविशेषमतो भवति स्वतो युक्तमुपाधिवशात्सविशेषम् ॥ ६ ॥
(………)

४. संकल्पाधिकरणम् ॥

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

…………………………इती श्रुतिरपरिमितानां
सा स्तुतिरेवानतियतनपरा नार्थपरा स्फुटमनुमितिबाधात् ।
सृष्टिषु संकल्पनमितरसत्त्वं कार्यकरीषु हि भवति जनानां
शब्दगशक्तिग्रहसहकरणी शब्दमितावनुमितिरुपजीव्या ॥ ७ ॥

प्राकृतरीतीर्न हि जगति वधत्यद्भुतशक्तिविभवसमुपेताः
साधनसंवादनकृतिविधुरं सृष्टिकृदीक्षणमिह न किमैशम् ।
बल्यनुमानादपि निगमवचो धर्मिविबोधनकरमनपेक्षं
वाक्यजबोधेऽनधिगतविषये तेन यथाश्रुतविभवयुतास्ते ॥८॥
(तन्वी)

५. अभावाधिकरणम् ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

ते सवपुषो न मनसेति हि विशेषणममुष्य परिवर्जमफलं तत्
कामरमणोक्तिषु विकल्पवचनं भवतु भूमविदनन्वयि निरर्थम् ।
सन्तु यदि वा सवपुषोऽर्थवति संभवति निर्विषयताकृतिरयुक्ता
तत्र मनसेति तु विशेषणमयोगपरिवर्जनकरं भवति सार्थम् ॥ ९ ॥

कामरमणे न हि मनोविरहशङ्कितमतो गुरुपासनफलं तत्
निर्गुणफलाऽपि च............तिः सगुणदेशमुपलभ्य चरितार्था ।
सा च न मनोविभिदयैव भवति प्रकटजाग्रदुपभोगघटनार्था
तत्सवपुषोऽप्यवपुषः समयभेदत इतीदमुचितं नियतिरिच्छा ॥
(मञ्जुलमहाश्रीः)

६. प्रदीपाधिकरणम् ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

तद्वपूंषि न मनसा तदुपाधिस्थेन च जीवे-
नाततानि यदि मनोन्तरसृष्टिर्जीवभिदा स्यात् ।
तेन तानि विगणयेमहि सूत्राधोजननृत्य-
द्दारुनिर्मितपुरुषाकृतितुल्यावस्थितिभाञ्जि ॥ ११ ॥

तत्प्रवेशविरहितं तदनेकत्वं किमु सिध्ये-
त्सृजन्त्विति मनसा विपुलत्वं योगबलात्ते ।
तानि तेषु बहुविधेष्वथवाऽन्यान्यामि सृजन्तु
व्यापिकाऽखिलवपुषां तदुपाधिस्तत्तदविद्या ॥ १२ ॥
(हरनृत्तम्)

७. जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

यदि निरवग्रहमीश्वरतागणमभ्युपगच्छसि विश्वपतौ
भवति च तत्क्रतुनीतिसमाश्रयणात्तदुपासनसिद्धमने ।

श्रुतिरपि तस्य विभूतिमनेकविधां महतीमुपदर्शयते
तदखिलविष्टपसृष्टुरुपसंहरणाद्य........ ॥ १३ ॥

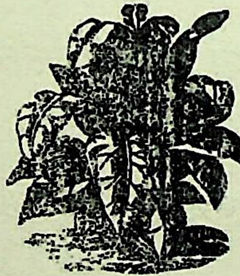
....

....तनावहवे.......मिमां नियताम् ।
न यदुपलभ्यमुपासनया कृतयाऽपि न तल्लभते पुरुषः
प्रभवति तत्र तु साम्बशिवः परमेश्वर एव महामहिमा ॥

(कविराजविराजितम्)

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभ श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीविश्वजिद्याजि श्रीरङ्गराजाध्वरिवरसूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ चतुर्मतसारसंग्रहे नयमञ्जर्याख्ये चतुर्थपरिच्छेदे चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकवृत्तानुक्रमणिका ॥

SRIRANGAM SRI SANKARA GURUKULA SERIES.

No. 1. पञ्चरत्नकारिका: A poetic commentary on the Upadesa Panchakam of Sri Sankara Bhagavatpadacharya by Sri Sadasiva ; with a *Prastavana* by Sri Sacchidananda Tirtha Swamigal. 0 12 0

No. 2. नयमञ्जरी A poetic commentary on the Brahma Sutras, by Sri Appayya Dikshita. With a Sanskrit Introduction by Sri Sacchidananda Tirtha Swamigal. 2 0 0

No. 4. बालभारतम् of Agastya Pandita with the Commentary *Manohara* of Salva Timmaya Dandanatha. Part I. Cantos 1–3 2 0 0

No. 5. कुमारसंभवचम्पूः by Sri Sarabhoji Maharaja of Tanjore; with an Introduction by Vidyasagara Vidyavacaspti P. P. Subrahmanya Sastri, B. A. (Oxon), M. A., Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras. 1 0 0

No. 6. डमरुकम् A Sanskrit Farce by Pandit Ghanasyama with the Commentary of Chandrasekhara; Edited by Do. 0 3 0

No. 7. शृङ्गारप्रकाशः by Maharajadhiraja Sri Bhoja Deva. Part I, Prakasas 1 & 2 Edited by Do. 1 8 0

No. 8. मनीषापञ्चकम् of Sri Sankara Bhagavatpadacharya with a Summary of the Commentary of Sri Sadasiva Brahmendra and a Foreword by Rao Saheb N. Natesa Iyer B.A., B.L., President, All-India Varnasrama Swarajya Sangha, Madura. Edited by Gurubhaktasikhamani T. K. Balasubrahmanya Iyer. 0 6 0

No. 9. स्तोत्ररत्नमाला Part I. Contains rare stotras by different ancient authors. 1 8 0

No. 10. जीवन्मुक्तिकल्याणनाटकम् by Nalla Dikshitar. 1 4 0

IN THE PRESS.

No. 3. शास्त्रदीपिका of Parthasarathi Misra with the commentary *Mayukhavali* of Sri Appayya Dikshita.

No. 11. मद्रकन्यापरिणयचम्पूः by Gangadhara Kavi.

No. 12. तत्त्वकौस्तुभः by Bhattoji Dikshita.

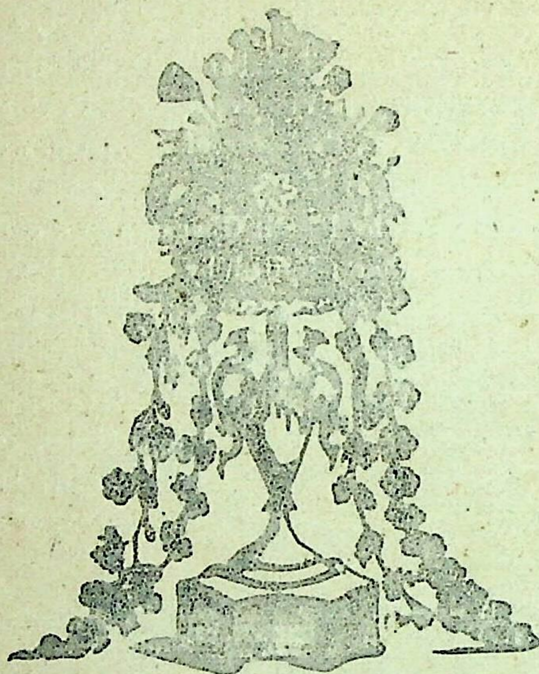
No. 13. सौन्दर्यलहरी with the commentaries of लक्ष्मीधरा, सौभाग्यवर्धनी and अरुणामोदिनी

No. 14. महिषशतकम् of Sri Vanchesvarakavi with the commentary of his great-grandson Sri Vanchesvara.

Mo. 15. शिवकेशादिपादान्तस्तुतिः of Sri Sankara with the commentary of Sri Ramakrishna Suri.

The above Six books are being published serially in the ***Sri Sankaragurukula Patrika:*** Annual Subscription Rs. 6 only.

Apply to THE LIBRARIAN, *Sri Sankaraguurkulam, Srirangam.*

Printed at the SRI VANI VILAS PRESS,
& Published at the Sri Sankaragurukulam, Srirangam,
by Gurubhaktasikhamani
T. K. BALASUBRAHMANYA AIYAR B. A.